

I/1 Morfém: jazykový znak i jazyková funkce

1.0 Úvod

Pražský lingvistický kroužek, k jehož tradici se tato práce hlásí, viděl od počátků své poslání ve studiu jazyka podle principů funkčních a strukturálních. Ony principy samy o sobě nepředstavují ani teorii, ani metodologii, nýbrž noetické stanovisko. Princip strukturální vyjadřuje přesvědčení, že jazykový systém jakožto celek výrazových prostředků nabývá vlastností, jež z jeho jednotlivých složek nelze odvodit, a právě tím je svým složkám nadřazen; princip funkční pak postihuje zásadu, že jeden každý výrazový prostředek jazyka zkoumáme – vedle jeho strukturálních vztahů uvnitř celku – též se zřetelem k jeho schopnosti postihovat mimojazykovou skutečnost, což umožňuje ptát se na jeho účel. Právě popsané vymezení lingvistické práce se výslovně neodvolává na jazykový ZNAK, emblematický pojem nové lingvistiky XX. století, leč představa účelného výrazového prostředku je jazykovému znaku přinejmenším blízká.

Je možné a užitečné srovnávat jednotlivé jazykovědné školy – pražskou, kodaňskou, ženevskou – právě podle toho, které pojmy si zvolily jako prvotní a explicitní, které ponechaly jako druhotné, pouze implicitní.¹ Zde se omezím na konstatování, že pražská škola neprošla pozdněstrukturalistickými a poststrukturalistickými polemikami o znakovosti. Vedle příčin mimooborových, vnějšně historických pokládám za důležité uvést i příčinu vnitřní: ony polemiky tematizovaly ZNAK, v pražském kontextu málo explicitní, nikoliv VZTAH FUNKCE A FORMY, pro pražany naopak primární. Jistě není nutné litovat dobových chvil dobové slávy, je však užitečné právě teď, když vášně dávno pominuly a meritum věci se nadlouho ztratilo ze zřetele mediálního zájmu, jenž žel existuje i ve vědě, vrátit se k problému znakovosti. Nemusíme opouštět nám blízký, pro autora téměř «rodný» metajazyk funkce a formy, musíme však umět z něho překládat do metajazyků jiných.²

1.1 Jinakost binárního znaku

BINÁRNÍ jazykový ZNAK, tak jak jej zavedl Ferdinand de Saussure, byl ve své době revoluční — a revolučním jakožto koncept trvale nosný zůstává. Saussurův znak přichází v době, jež byla na znakovost citlivá a hledala v ní cestu k řešení svých potíží: matematika i filosofie procházejí programem formalizace a obě chtějí dát příklad, jak vnést pořádek do vědy vůbec. Tím se přirozeně aktualizovala i tradice uvažování o znaku. Tento na první pohled vstřícný kontext se však ukázal jako zdroj hlubokých nedorozumění, ba hlavní překážka pro přijetí Saussurova programu.

---

¹ Jazykovědnou školu vymezujeme jako soubor textů, totiž lingvistických prací, rozlišující případně v oněch souborech texty centrální a texty podle různých hledisek periferní.

² Není možné v tomto úvodu – a neodpovídá to ani charakteru této práce – bibliograficky pokrýt podanou charakteristiku pražské školy. Pro starší období lze má tvrzení ověřit pomocí terminologického slovníku Josefa Vachka (1960), ovšem s vědomím, že Vachek odhlíží od literárně-estetické dimenze pražské školy (zde nejpřímější vstup nabízejí sebrané práce Jana Mukařovského, Felixe Vodičky, Jiřího Veltruského); pro novější období lze argumentovat už jenom znalostí konkrétních textů.

1.1.1 Aktualizovaná tradice byla aristotelsko-scholastická. Ta ve spojení s řečí uvažuje o třech položkách označování. Vyjádřeno jazykem aristotelským, jsou to jsoucna ve světě, jejich odrazy v lidské mysli a vyjádření oněch odrazů v lidské řeči, jazykem scholastickým pak *uox* “slovo” – *conceptus* “pojem” – *res* “věc”. Dvojsložková jednota Saussurova *signifiant* – *signifié* ruší a vyvolává otázku: lze-li snadno ztotožnit *signifiant* a *uox*, jaký má potom vztah *signifié* ke zbývajícím dvěma členům? váže se pouze na jeden z nich a druhý vypouští? spojuje snad oba dohromady? Otázka je špatně položená a struktúrní lingvistice lze vyčítat, že málokdy projevila odvahu ji odmítnout.

Dobové zaměření na formalizaci a odhodlání převést obsahové problémy na formální kalkul, což určovalo tehdejší představu o nové roli znaků ve vědě, vedly zároveň k metaotázkám o obecných vlastnostech znakových systémů, tedy k sémiotice. Mimo jiné vznikla různá třídění znaků, třeba s ohledem na vztah mezi «skutečným» a «zástupným», což je základ soustavy *index* – *ikona* – *symbol*, nebo s ohledem na modus existendí, což je základ soustavy *symptom* – *signál* – *symbol*. Největší užitek z toho lingvistika má, prohlásí-li, že v obou případech se zaměřuje na symboly, a celým dělením se přestane zabývat.

1.1.2 Struktúrnělingvistickou práci s jazykovým znakem vymežíme po strukturalisticku, tedy negativně. Je-li REFERENČNÍ ten přístup, pro který interpretace jazykového výrazu jakožto znaku končí nalezením mimojazykové skutečnosti, k níž onen výraz odkazuje, a je-li INFERENČNÍ ten přístup, pro který interpretace jazykového výrazu jakožto znaku končí nalezením mimojazykové skutečnosti, jež užití onoho výrazu vyvolala, bude náš přístup DIFERENČNÍ a bude spočívat v porovnávání jazykového výrazu jakožto znaku s jinými výrazy jakožto znaky. Referenční přístup, související s tradicí zmíněnou v části 1.1.1, uvádí do jazykovědy sémantiku logického modelování, inferenční přístup, příznačný pro tzv. «pragmatický obrat v jazykovědě», sémantiku logického modelování přímo neodmítá, spíše ji odsouvá jako málo důležitou a vysoko nad ní coby hlavní kritérium pro hodnocení jazykových výrazů klade úspěšnost řečového aktu, při němž jsou ony výrazy použity. Při diferenčním přístupu chceme vystavět jazykovou sémantiku uvnitř jazyka a z jazyka. Přináší to s sebou požadavek integrovat do jazykovědy řadu jevů kulturně-sociálních. A je to tak v pořádku, uvážíme-li, že jazyk je jevem kulturně-sociálním.³

1.1.3 Diferenční porovnávání jazykových znaků se může dít dvojím způsobem, či spíše ve dvojím prostředí: uvnitř abstraktního systému, což nám umožňuje porovnávat libovolný znak s libovolným znakem coby dvě systémové položky, a uvnitř konkrétního textu, což nás nutí porovnávat znak o konkrétním výskytu pouze s těmi znaky, jež se v daném textu též vyskytují.⁴ Tato dichotomie jistě vyvolá myšlenku na saussurovskou dvojici *langue* a *parole*, a proto pokládám za nutné zdůraznit odlišnost. Nejde nám zde o protiklad viditelného vnějšího projevu a skryté vnitřní síly, jež se jakoby ze zadu projevuje. Jde o dvojí modus existendí jazykového znaku: znak v potenci a znak aktualizovaný; v potenci porovnáváme možnosti různě

³ Použitá terminologie (referenční, inferenční, diferenční) i charakteristika práce s jazykovým znakem, která se k jednotlivým přístupům váže, se vědomě opírá o program interpretativní sémantiky, jež formuloval François Rastier (1987, 2001; tam i podrobnější bibliografie).

⁴ Za text zde i jinde přirozeně uznáváme i projev v jazyce mluveném; důraz je na konkrétnosti a situační jedinečnosti jazykového projevu.

ných znaků volně kombinovatelných, v aktualizaci pozorujeme účinek souvýskytu konkrétních znaků v konkrétních spojeních.

Abstraktnost systému spočívá pouze ve volné kombinovatelnosti jeho položek. Jinak může jít o systém velmi úzký a velmi přesně určený, vázaný třeba na jazyk jediného díla, jediného mluvčího, jisté malé skupiny mluvčích. Zdaleka nejtěžší je snažit se pojmout jako jediný abstraktní systém celý národní jazyk, byť i jen v jistém jeho časovém výseku.

Má-li tato práce za předmět abstraktní systém novodobé spisovné litevštiny, znamená to, že popisuje jazyk velmi zvláštních textů, totiž konkrétních gramatik a konkrétních slovníků (jejichž výčet jsme podali hned z kraje). Zvláštní jsou tím, že samy spisovný systém jen málo dokládají a mnohem víc předkládají návody na tvorbu potenciálních (sic!) textů, tak aby byly uznány za spisovné. A právě tím se budu hájit proti dvojím námitkám, jež lze předvídat, jednak totiž že mnou předvedené výrazy se neuvádějí, a to buď vůbec, nebo ne tak, jak tvrdím, jednak že tam a tam tehdy a tehdy byl doložen výraz, který mým popisem není pokryt. Ano, možná. Má neprominutelná odpovědnost je za logicky konsistentní popis systému (struktúry) jazyka, jež zmíněné slovníky a gramatiky kodifikují coby spisovnou normu. Netěší mě být spolu s nimi zaslepený k mnoha projevům soudobého úsu, ale přijímám, že se podobným neblahým věcem nevyhnu.⁵

Konkrétnost textu pak vyžaduje mnoho znalostí o jeho řečové, případně přímo literární existenci. K nejdůležitějším patří žánrové zařazení textu, v němž vidíme výraz společenské normy určující, jak je vnímán text, jeho tvůrce i jeho příjemce. To vše zásadním způsobem ovlivňuje, které distinktivní rysy užitých znaků dojdou aktualizace a které nikoliv.

1.2 Morfém jako minimální znak

Ve většinovém proudu struktúrní lingvistiky – a to napříč jejími školami – je morfém definován jako minimální jazykový znak. Jde samozřejmě o znak v binárním pojetí, avšak namísto Saussurova názvosloví *signifiant* – *signifié* budeme v dalším používat Hjelmslevových pojmů *plan de l'expression* a *plan du contenu*. Bylo by na místě tyto výrazy do češtiny přeložit jako «rovina výrazu», či «rovina výrazová», a «rovina obsahu», či «rovina obsahová», leč v té konkrétní jazykovědné teorii, z níž naše práce vychází, označuje ROVINA zásadní pojem zcela jiné povahy, a proto toto slovo pokládáme v celé práci za terminologicky vázané. Budeme tedy raději rozlišovat VÝRAZOVÝ a OBSAHOVÝ PLÁN binárního jazykového znaku.

1.2.1 Pro morfém jako pro každý jazykový znak je prvořadá zásada solidarity obou plánů: nepřipouštíme v plánu výrazovém nic, co nemá interpretaci v plánu obsahovém, a nezavádíme do plánu obsahového nic, co nemá vyjádření v plánu výrazovém.

Morfém je v obou svých plánech komplexní, někdy dokonce velmi komplexní, což se projevuje tím, že jak jeho výraz, tak jeho obsah popisujeme souborem elementárních jednotek. V čem spočívá minimálnost morfému? Ve spojení obou komplexních podob jazyko-

⁵ V použitém protikladu přebírám Hjelmslevovu opozici STRUKTÚRA :: ÚSUS z dvojice jeho programových děl *Sproget "Jazyk/Řeč"* a *Omkring sprogteoriens grundlæggelse "O základu teorie jazyka/řeči"*. Neargumentuji protikladem LANGUE :: PAROLE z (Pseudo-)Saussurova *Cours de linguistique générale*, ani Hjelmslevovým protikladem SPROG (= paradigmatický systém) :: TEKST (= syntagmatický proces).

vých plánů, jak je umožňuje jazykový systém: ubereme-li cokoliv z plánu výrazového, nebude již v systému daného jazyka možné zbylou část obsahově interpretovat, ubereme-li cokoliv z plánu obsahového, nenajdeme v jazykovém systému žádný výraz, kterým by se zbylá obsahová struktúra projevila.

Právě uvedené zásady musíme kultivovat konkrétní prací nad konkrétním jazykovým materiálem. Začneme principem solidarity. České výrazy {neseme} a {nesem} (fonologicky /'něšěmě/, /'něšěm/), litevské {nėšame} a {nėšam} (fonologicky /'n'ėšam'ė/, /'n'ėšam/) představují v příslušných jazykových systémech dvojí protějšek výrazového plánu k jediné obsahové podobě "1.PL IND.PRAES slovesa NESE". Chci-li zdůraznit znakovou solidaritu výrazu a obsahu, můžu hledat obsahové rozlišení obou výrazů v pojmech "stilově vyšší/formálnější" a "stilově nižší/důvěrnější", leč za cenu značného konfliktu s úsem. Jiná možnost je oba výrazy ponechat jako rovnocenné vyjádření téhož obsahu a princip solidarity dvou znakových plánů oslabit konstatováním, že jazykový systém připouští u svých znaků různé druhy asymetrie, včetně té, kdy jediné podobě obsahové odpovídá několik podob výrazových.⁶

Princip minimálnosti zase musíme smířit se skutečností, že část výrazového plánu jednoho morfému může dobře posloužit jako samostatný výrazový plán jiného morfému. Tak vedle morfému o výrazovém plánu čes. {neseme} ≡ /'něšěmě/, lit. {nėšame} ≡ /'n'ėšam'ė/ a obsahovém plánu "1.PL IND.PRAES slovesa NESE", který je v obou jazycích shodný, máme morfémy čes. {nese} ≡ /'něšě/, lit. {nėša} ≡ /'n'ėša/, ve výrazovém plánu zkrácené oproti předchozím o poslední slabiku, jejichž obsahový plán je čes. 3.SG IND.PRAES a lit. NON-PERS⁷ IND.PRAES téhož slovesa NESE.⁸ S minimálností morfému jakožto znaku tedy musíme pracovat v tom smyslu, že po redukci výrazového plánu již na výsledek nelze uplatnit původní podobu plánu obsahového a je jen věcí «náhody», pokud výslednému výrazu lze v systému jazyka přiřadit nějaký jiný obsahový plán.

Výrazovému plánu morfému říkáme MORF a popisujeme jej v jednotkách zvaných FONÉMY (či FONÉMATA) a PROSODÉMY (případně PROSODÉMATA). Obsahovému plánu morfému budeme říkat SÉMÉM a budeme jej popisovat v jednotkách zvaných SÉMATA, jež budeme uskupovat do kategorií různých hierarchických vztahů.

Morfémy popisujeme diferenčně, tedy výhradně porovnáváním jednoho morfému s jinými morfémy, přičemž vždy pracujeme s oběma plány současně. Cílem je stanovit inventář elementárních jednotek, z nichž se podoba jednoho i druhého plánu utváří. Žádná jednotka neexistuje sama o sobě, vždy pouze v důsledku možného protikladu k jiné jednotce. Rozlišujeme, zda morfémy porovnáváme uvnitř abstraktního systému nebo uvnitř konkrétního textu. Podívejme se nyní na specifika práce v jednom a druhém prostředí.

⁶ Uvedenou asymetrii připustíme tím spíše, že jsme zvyklí na asymetrii opačnou, kdy jedna podoba výrazu má k sobě několik podob obsahu, a to jak nahodile, cf. čes. *ženu* "A.SG podstatného jména ŽENA" a *ženu* "1.SG IND.PRAES slovesa ŽENE", lit. *vilko* "G.SG podstatného jména VLK" a *vilko* "IND.PRAET slovesa VLEČE", tak soustavně, cf. čes. *ženy* N.PL & A.PL, lit. *vilką* I.SG & N.DU, kterážto pádová homonymie platí pro všechny lexikální jednotky z příslušných formálních paradigm.

⁷ Rys NON-PERS znamená "neosoba" a z důvodů, jež vyložíme ve II. knize, odpovídá v litevštině českému rysu 3. slovesné osoby bez rozlišení čísla. Ostatně právě proto jsme v předchozí poznámce pod čarou nespécifikovali mluvnickou osobu litevského slovesného příkladu.

⁸ V češtině můžeme přímočaře pokračovat a vypustit poslední hlásku, čímž dostaneme znak {nes} ≡ /'něš/ ~ 2.SG IMPER, zatímco v litevštině získáme nový znak současným vypuštěním poslední samohlásky a zkrácením první, cf. {nėš} ≡ /'n'ėš/ ~ NON-PERS FUT.

1.2.2 Práci uvnitř abstraktního systému známe pod názvem «komutační test»: máme-li podezření na jednotku plánu výrazového, hledáme takové dva morfémy, aby se jejich obsahové plány lišily jakkoliv (požadujeme pouze, aby rozlišení bylo přesvědčivé, zřejmé, nevyvolávající další diskusi), kdežto jejich výrazové plány jediné tím, že jeden obsahuje sledovanou jednotku a druhý ve stejném kontextu obsahuje na jejím místě jednotku jinou, či vůbec žádnou (toto rozlišení naopak je předmětem diskuse). Mūtātīs mūtandīs lze charakterizovat stanovování jednotky plánu obsahového: hledáme dvojici morfémů ve výrazovém plánu jakkoliv rozlišených (jen když ten rozdíl již bude stát mimo diskusi), a v plánu obsahovém rozlišených právě jen výskytem sledované jednotky oproti výskytu jiné, či nevýskytu vůbec žádné jednotky při striktním zachování všech ostatních jednotek v okolí.

Je vidět, že jde o činnost kulturní povahy, již nelze provádět bez zacvičení, kde hlavní sílu představuje zkušenost a konečným argumentem je jistá shoda ve společenství lidí, kteří se této práci věnují. To, co jsme právě řekli, platí samozřejmě pro veškerou vědu. V případě strukturní lingvistiky je třeba vyzdvihnout následující: 1° Předvedení dvojice morfémů, jež rozlišují vyšetřovanou jednotku, představuje pouze závěrečnou fási mnohem delšího procesu. Je to fáse deduktivní, přísně logická a vypadá, jako by ji mohl vykonat každý, kdo dokáže správně pracovat jen se svým rozumem. 2° Deduktivní fási předchází fáse intuitivní.⁹ Právě v ní je vůbec možné najít «podezřelou» jednotku, u níž se budeme snažit prokázat, že je skutečnou jednotkou, právě v ní se hledají dvojice morfémů, jež poslouží pro následnou fási deduktivní. 3° Najdeme-li průkaznou dvojici komutujících morfémů, závěr je jasný. Co však říct, když vhodnou dvojici nenajdeme? Že rozdíl není? nebo že se jej nepodařilo prokázat? Pouze společně sdílená zkušenost určuje, kdy je rozumné přestat hledat rozlišující morfémový pár a začít se na tušený rozdíl dívat, jako že skutečným rozdílem není. Zároveň je ale třeba zůstat otevřený a připravený změnit svůj pohled, pokud se rozlišení někdy v budoucnu najde.

Pro práci v abstraktním systému je příznačná možnost neomezeného výběru komutačních dvojic. Toto zdánlivé bohatství však provází ne-li přímo chudoba, pak určitě velká střízlivost. Rozumné výsledky dává pouze porovnávání morfémů v omezených kategoriích. V plánu výrazovém je to konečný inventář foném (obvykle několik málo desítek, vzácně kdy přes šedesát) a mnohem méně, pouze pár jednotek prosodemat slabičného rozpětí; stále však chybí vyčerpávající popis výrazového inventáře v rozpětí větné periody.¹⁰ V plánu obsahovém jsou to jistě standardní gramatické kategorie, na něž v jazyce dbáme – byt' i automaticky – vždy (číslo a pád jména, způsob a čas slovesa), sotva ale jemné rysy lexikálního významu.

1.2.3 Právě obrovský potenciál lexikálního významu způsobuje, že zkoumání abstraktního jazykového systému je dvojím, vzájemně nekompatibilním způsobem rozděleno na lexikon

⁹ Novodobá filosofická reflexe novodobé vědy, čímž máme na mysli to, co zakládá současnou *tradici* filosofického uvažování o vědě, staví proti deduktivnímu kroku krok induktivní. Tradičnost tohoto postoje se projevuje tím, že protiklad dedukce a indukce se stal pevnou součástí naší filosofické propeudeutiky. Jde o terminologické přejmenování odpovídající vkusu a záměrům XIX. století, které chtělo i první, předlogickou fási racionalizovat, ba jistým způsobem algoritmizovat. Descartes ještě beze studu vedle sebe stavěl *déduction* a *intuition*.

¹⁰ Je-li morfém jazykovým znakem minimálním, pak perioda představuje největší útvar, na nějž v abstraktním systému jazyka ještě lze nahlížet jako na jeden znak, a jež tudíž lze podrobit obdobným komutačním testům jako morfémy.

a gramatiku. Existuje rozdělení «teoretické», jež vychází z apriorního pohledu na místo jazykového systému v celku zkoumání jevu lidské řeči; zde uvedeme jako příklad Mathesiovu dichotomii FUNKČNÍ ONOMATOLOGIE ($\cong$ lexikon) vs. FUNKČNÍ SYNTAX ($\cong$ gramatika). Existuje rozdělení «praktické», jež do gramatiky řadí vše, co lze vytvořit pomocí přehledného výčtu pravidel (tedy i takové slovtvorné, pojmenovávací, lexikologické jevy, jakými jsou stupňování adjektiv, či odvozování deadjektivních adverbíí), a co přehlednými pravidly nepopíše, odsouvá do lexika (včetně záležitostí tak výsostně usouvztažňovacích, gramatických, jakými jsou predikační syntagmata). Nekompatibilita obou přístupů se vyjevuje v jejich postoji k výkladovému aparátu, jež u jevu řeči rozlišuje viditelné projevy (*parole*, mluva, promluvy) a skrytý mechanismus, který je vytváří (*langue*, jazyk). Teoretické rozdělení ví, že lexikon je nutné popisovat uvnitř jazyka, i když nemusí vědět, jak se takového úkolu v úplnosti zhostit. Praktické rozdělení, registrující neomezenou proměnlivost znakových obsahů v různých promluvách, vidí vlastní oblast zkoumání jazykových znaků právě v mluvě, v promluvách, a v důsledku toho je velmi náchylné k resignaci na veškeré snahy o systémový popis.

V našich úvahách stavíme proti abstraktnímu jazykovému systému nikoliv masu promluv, chápanou jako aproximace veškeré mluvy, což stále zůstává velmi abstraktní, nýbrž zcela konkrétní text, jež může být jakýkoliv, leč vždy jen jeden určitý. V konkrétním textu se neaktualizují všechny možné obsahy jazykového znaku, ale pouze některé, a aktualizují se v závislosti na celku textu. Celý text je kontextem pro zkoumaný znak, ne však vše v textu onen kontext vytváří. Zkoumáme-li znak – a v dalším se zaměříme na minimální znak, čili morfém – v konkrétním textu, zkoumáme především to, které rysy jeho obsahového plánu se uplatňují, aktualizují, a jak jejich aktualizace souvisí s výskytem jiných znaků (morfémů) v témže textu.

Lze namítat, že *těžký jazyk* je trochu jinak těžký než *těžký text* a hodně jinak těžký než *těžký kufr*, neřkuli *těžký pokrm*, či *těžký zápal plic*, není však nutné kvůli tomu resignovat na rozbor obsahového plánu morfému *těžký*. Můžeme postulovat jediné séma “nesnadný” (oproti sématu “snadný”) a pracovat s tím, že právě druhý morfém ze syntagmatu aktualizuje sématickou kategorii, v níž se ona nesnadnost projeví: *jazyk* je nesnadný k naučení; *text* pro pochopení; *kufr* k nošení; *pokrm* ke strávení; *zápal plic* pro uzdravení. Že to tak funguje, doložíme i tím, že ve všech uvedených výskytech lze morfém *těžký* nahradit morfémem *lehký* a stejné kontexty budou aktualizovat stejné zařazení tentokrát pro séma “snadný”.

Dosud jsme pracovali s vágně naznačenými kontexty, nikoliv s plně konkrétními texty. Ulehčili jsme si práci, protože sledovaný jev platí pro mnoho textů. Podléhá totiž kulturně-sociálním normám závazným pro velmi široké společenství českých mluvčích. Tyto normy jsou součástí jazykové kompetence a konkrétnost textu potřebujeme mimo jiné k tomu, abychom věděli, které z mnoha existujících kulturně-sociálních norem jsou pro právě daný text důležité. V příkladech výše uvedených jde o normovanou interpretaci s tak širokou působností, že ji lze pokládat za nepříznakovou a všudypřítomnou. Normy nepokrývají všechna syntagmata: víme-li ještě, co jsou *těžké mraky*, co bude *těžká rostlina*? či *těžký pramen*? Mohou si konkurovat: u syntagmatu *těžká kniha* volíme mezi normou spojující morfémy *kniha* a *text*, jež vede na kategorii «pro pochopení», a normou spojující *kniha* a *kufr* coby hmotné předměty, jež vede na kategorii «k nošení»; obě normy přitom patří k těm široce závazným, nepříznakovým, takže rozhodnutí lze učinit uvnitř konkrétního textu pouze na základě výskytu dalších morfémů, jež aktualizují buď kategorii «k nošení», nebo «pro pochopení». Vyskytují se však i normy platné pro velmi úzké společenství po velmi krátkou dobu. Jedna taková může způsobit, že mezi mediky připravujícími se na zkoušku z in-

terny je zápal plic *těžký* v sématické kategorii «k naučení». Jen díky konkrétnosti textu víme, že právě tato zvláštní, příznaková norma je ve hře.

Tomu popisu obsahového plánu jazykového znaku, k němuž jsme dospěli uvnitř abstraktního systému, budeme říkat VÝZNAM, popisu obsahového plánu, k němuž jsme dospěli uvnitř konkrétního textu, budeme říkat SMYSL.

Ve výše rozebíraném příkladu je význam morfémů *těžký* a *lehký* jednotně uchopen sématy “nesnadný” vs. “snadný”, jejich smysl je pak v každém konkrétním případě upřesňován v kategoriích «k nošení», «k naučení», etc.

1.2.4 V konkrétním textu lze studovaný morfém srovnávat jen s omezeným souborem morfémů, totiž s těmi, jež se v onom textu též vyskytují. Soubor může být tak velký, že prakticky nepocítíme újmu oproti neomezeným možnostem srovnávání v abstraktním systému, může však být i velmi malý. Nicméně zásadní rozdíl nespočívá ve velikosti srovnávacího souboru, nýbrž ve způsobu práce: v abstraktním systému procesem KOMUTACE vyhledáváme jednotky znakových plánů, zvláště pak plánu obsahového, jež se vůbec mohou v jazyce vyskytnout; v konkrétním textu pak procesem SELEKCE vyhledáváme takové jednotky znakových plánů, zvláště pak obsahového, jež se v daném případě skutečně uplatňují. Oba postupy se vzájemně předpokládají a potřebují.

Vědomé spolupráce obou postupů lze využít i při rozhodování o konkrétních otázkách popisu jazyka. Můžeme třeba uvažovat o obsahové jednotce “aktuálnost slovesného děje”.¹¹ Pro popis uvnitř abstraktního systému vznikne konflikt: jednotka je důležitá, protože ji lze vztáhnout k jakémukoliv slovesu a sama o sobě dokáže ovlivnit pravdivost výpovědi,¹² není však prokazatelná komutací morfémů.¹³ Za této situace můžeme učinit pragmatické rozhodnutí, že aktuálnost děje nebudeme postulovat v abstraktním systému jako sématickou kategorii slovesných jednotek, což by z ní činilo položku významu, leč budeme ji určovat v konkrétních textech podle výskytu jiných morfémů a za působení kulturně-sociálních norem, tedy jako položku smyslu. Tímto příkladem zároveň dokládám, že vyšetřování morfémů v konkrétních textech se nemusí týkat jen záležitostí lexikálních, mimogramatických.

1.3 Morfém v posloupnosti funkcí a forem

V předchozím oddíle jsme nastínili obecnou výchozí situaci, v níž se ocitá každý, kdo chce uvědoměle pracovat s jazykovým znakem. Nyní se pokusíme ono abstraktní zadání strukturní jazykovědy interpretovat v jedné konkrétní jazykovědné teorii.

¹¹ Větu *hovoří pěti jazyky* běžně interpretujeme jako neaktuální, potenciální děj, totiž schopnost hovořit pěti jazyky. Když však Karel Čapek ve svých *Obrázcích z Holandska* popisuje babylónské zmaření účastníků prvního setkání mezinárodního PEN-klubu, dokládá, jak hovořil pěti jazyky aktuálně: *Yes, mijnheer, ce soir it is hier schrecklich horko*.

¹² Prohlásím-li *Karel kouří* o osobě, která se jmenuje Karel a která je kuřák, avšak v referenčním okamžiku nemá zapáleno, je mé tvrzení pravdivé s rysem “neaktuální děj”, leč nepravdivé s rysem “aktuální děj”.

¹³ Neexistují různé slovesné morfy odlišitelné právě jen aktuálností a neaktuálností děje. Substituce *kouřil* ↔ *dokouřil* “aktuálně” vs. *kouřil* ↔ *přestal kouřit* “neaktuálně” nejsou přesvědčivé, protože jejich platnost lze vhodně vytvořenými texty vyvrátit.

1.3.1 Zaměřili jsme se na morfém jakožto minimální jazykový znak. Jeho minimálnost jsme sice definitoricky vymezili, leč dosud neprodiskutovali v patřičných souvislostech (k tomu v následujícím oddíle 1.4). Zatím se proto na morfém díváme spíše jako na znak ELEMEN-TÁRNÍ, představující poslední úroveň rozkladu znaků složitějších.

Uvědomme si hned, že chceme-li do svých úvah zavést znaky KOMPLEXNÍ, a lze předpokládat, že budeme chtít rozlišovat i různou míru komplexity, musíme být připraveni na to, že nás navíc čeká práce se zvláštními prostředky, jež teprve umožňují uchopit nějaký soubor prvků jako jeden složitý celek. Příkladem znakového komplexu může být «syntagma», obecně jakýkoliv, obvykle malý soubor prvků propojených jazykovými vztahy determinace nebo koordinace, kde celek komplexu je dán právě zřetelným vztahovým propojením. Jiným příkladem je «figūra», komplex vytvořený zřetelnou konfigurací obsahových prvků, někdy i doprovázený konfigurací výrazovou, a ještě dalším pak «kōlon», komplex vytvořený zřetelnou konturou řečového průběhu. Nejsložitější je pak «periodos», komplex vytvořený souběhem všech dříve zmíněných prostředků.

V tradici, ke které se hlásíme, je komplexním protipólem k morfému, elementárnímu jazykovému znaku, VĚTA. Ve větě coby komplexním znaku pracujeme jak se syntagmatickou propojeností (v pojmech závislosti a koordinace, případně též apozice), tak s obsahovou konfigurací (uchopenou pojmem významu) a zvukovou konturou (v jazyce mluveném explicitní, v jazyce psaném implicitní),¹⁴ přičemž periodičnost odpovídá rekurentní schopnosti věty použít jako svou vlastní část — jinou větu.

Věta bude v dalších úvahách ústřední znakovou jednotkou pro zkoumání jazykového systému. Ústřední v tom smyslu, že všechny prvky jazykového systému budeme popisovat a vyhodnocovat právě podle role, již hrají při utváření vět. Popis věty se děje komutací všech jejích složek uvnitř abstraktního systému: tato lexikální jednotka proti jiným, zde systémově též možným, tento syntaktický vztah proti jiným, zde systémově též možným, tento intonační průběh proti jiným, zde systémově též možným.

1.3.2 V dualitě strukturalistické práce stojí vedle věty, komplexního znaku z abstraktního jazykového systému, VÝPOVĚĎ, elementární konkrétní text. Výpověď, situačně ukotvený akt užití jazykového výrazu, je konkrétní právě svou vazbou na jedinečnou událost. Z toho vyplývá nejen referenční ujasnění všech *já*, *ty*, *ted'* a *tady*, ale především vyjasnění společenských norem určujících, jak je text zařazen a vnímán, které sématické rysy se proto aktualizují, které naopak potlačují.

Vzhledem k duálnosti věty a výpovědi není možné jednu definičně odvozovat z druhé. Větu definujeme na straně abstraktního systému jako jazykový výraz vyhovující požadavkům jistého obecného schématu, výpověď na straně konkrétních textů jako elementární textovou (promluvovou) událost spočívající v situačně ukotveném užití jazykového výrazu.

Patří ke kulturně-společenským normám našeho řečového chování, že vzorová výpověď je větná,¹⁵ a větné výpovědi jsou nepříznakovým útvarem předpokládaným

¹⁴ Věty, jež píšeme, mají pro nás zvukové kontury, věty, jež čteme, a to i pouze v duchu, zvukovými konturami opatřujeme. Navíc jsme vychováni k tomu, že při psaní příznakové kontury větné zaznamenáváme a při čtení podobné záznamy vyhledáváme.

¹⁵ Od prvního stupně základní školy se dětem vštěpuje zásada, že odpovídáme celou větou, a učí se vyjadřování v celých větách.

v každém textu – psaném i mluveném – z okruhu promluv připravených, nespontánních. Mezi spontánními texty jistě doložíme nesmírně mnoho výpovědí nevětných, drtivou většinu z nich ale interpretujeme jako aktuální elipsy větné, čili jako věty, jejichž různé velká část pouze nebyla vyřčena, protože byla dána již situačně, samým aktem výpovědi. Nevětné výpovědi neeliptické se uplatňují hlavně v řečových signálech: *Hodinářství* (nápis), *Dobrý den. Aha? Hmm... Zatraceně!*

Je-li pro nás výpověď textem elementárním, musíme zavést zvláštní aparát pro uchopení textu komplexního, podobně jako potřebujeme zvláštní prostředky k tomu, abychom jistý soubor elementárních znaků mohli povýšit na jeden znak komplexní. I o takovém úkolu je nutné vědět, když chceme popisovat morfémy jistého jazyka, není však nutné jej v této souvislosti řešit. Cestu k řešení bychom hledali přes pojem «isotopie», cf. Greimas (1966), Rastier (1987).

Dodejme, že zavádíme-li větu a výpověď, je užitečné zavést též pojmy větného a výpovědního ekvivalentu, protože větu lze konvenčně nahradit jiným jazykovým výrazem, výpověď pak třeba nejazykovým gestem.

1.3.3 Úkol popsat morfém jsme si zpřesnili do zadání popsat morfém vzhledem k jeho systérově možným postavením ve větě. Pro každý PLÁN jazykového znaku zavedeme zvláštní popisnou ROVINU — a záhy se ukáže, že potřebujeme rovin víc.

Pro plán výrazový postulujeme rovinu, jíž se běžně říká fonologická, jíž však zde budeme raději říkat fonématicko-prosodématická. Strukturní jazykozpyt má bohaté zkušenosti se stanovováním inventáře jednotek, z nichž jsou utvářeny morfy, tedy ten aspekt morfému, jenž přísluší výrazovému plánu. Stále však zůstávají otevřené otázky u popisu výrazového plánu věty coby komplexního celku. Rovně fonématicko-prosodématické věnujeme rozsáhlou 3. kapitolu této I. knihy.

V plánu obsahovém je náš úkol mnohem těžší. Popis sémému, což je právě obsahový aspekt morfému, zásadně závisí na DEFINIČNÍCH OBORECH, v nichž morfém diferencně popisujeme. To platí nejen pro konkrétní texty, ale též pro abstraktní věty. Ve vztahu k větě je přitom morfém jak elementárním znakem (představujme si pojmenovávací jednotku), tak komplexotvorným prvkem (představujme si prostředek větného usouvztažnění). Nejširšími definičními obory pro popis morfému (sémému) v abstraktním systému jazyka jsou tedy třída pojmenovávacích jednotek, řekněme jí LEXIKON, a třída prostředků usouvztažňovacích, řekněme jí GRAMATIKA, dva obrovské soubory, jež v úplnosti sotva obsáhneme a mezi nimiž vedeme dělicí čáru někdy nahodile, někdy nezřetelně. Z uvedených definičních oborů jistě vzejdou zcela odlišné popisy sémémů, opřené o zcela odlišné kategorie sémát, ale kvůli tomu ještě nemusíme postulovat zvlášť lexikální a zvlášť gramatickou rovinu popisu věty. Právě naopak, věta je útvarem lexikálně-gramatického propojení, takže rovina, či spíše roviny jejího popisu by měly produkty obou definičních oborů propojovat.

Otázka počtu rovin popisujících obsahový plán věty se dá položit jako otázka interpretačního rekursu. Séma “nominatív” (oproti sémátům “akuzatív”, “genitív”, etc., doložitelným v jiných morfémech téhož definičního oboru), jež samo je jistě legitimním prvkem plánu obsahového, můžeme interpretovat jako výrazový prvek dalšího jazykového znaku, jenž pak ve svém obsahovém plánu má prvek “podmět” (kdežto v jiných znacích příslušného definičního oboru doložíme propojení “akuzatív” ~ “předmět”, “genitív” ~ “přívlastek”, etc.), výrazový prvek “podmět” může být v ještě dalším – stále však jazykovém – znaku propojen s obsahovým prvkem “agens” (kdežto v jiném znaku téhož definičního oboru, uplatnitelném v pasívní větě, s obsahovým prvkem “patiens”), u výrazového prvku “agens” lze rozlišovat obsahové rysy “vědomý”, “záměrný”, “dobrovolný” etc.

Na podobném principu ostatně stojí laciné postmoderní kritiky strukturalismu, jež tvrdí, že se znakem se nedá pracovat, protože každé *signifié* je zároveň *signifiant* pro nějaké jiné *signifié*. Budiž. Strukturalistický přístup však spočívá v tom, že si vymezím řád či řádové pásmo svých znaků — a pustím se do interpretační práce.

1.3.4 Pro práci s jazykovým znakem tedy potřebujeme vědět, kdy svůj interpretační rekurs zastavíme. Funkční přístup, z něhož vycházíme, si za kritérium zvolil pravdivostní relevanci, jež zvláštním způsobem propojuje větu a výpověď'. Dosud jsme u výpovědi zdůrazňovali hlavně to, že její situační ukotvenost předurčuje kulturně-sociální normy pro výběr relevantních sématických kategorií. Situační ukotvenost však předurčuje i výběr referenčních odkazů pro užití jazykové výrazy. Můžeme tedy u (vhodně formulované) výpovědi porovnat jazykově podané vztahy se vztahy vytvořenými v nějaké mimojazykové skutečnosti – lhotejnost, zda «opravdu reálné», či «pouze fiktivní» – a z porovnání usoudit, je-li výpověď' pravdivá, či nepravdivá.¹⁶

Větu, komplexní jazykový znak, vyšetřujeme diferenčně a pravdivostní relevance znamená, že rozdíl mezi dvěma větami je schopen ovlivnit pravdivost výpovědí. Postupujeme tak, že k vyšetřovaným větám, rozlišeným jen studovaným rozdílem, hledáme takovou výpovědní situaci, ve které obě věty jdou použít, přičemž jedna dá výpověď' pravdivou, druhá nepravdivou. Najdeme-li takovou výpovědní situaci, prokázali jsme, že rozdíl mezi větami je pravdivostně relevantní.

Nenajdeme-li výpovědní situaci požadovaných vlastností, nemůžeme striktně vzato učinit žádný závěr: nevíme a z podstaty věci ani nemůžeme vědět, zda hledaná výpovědní situace vůbec neexistuje, či zda se nám ji pouze nepodařilo najít. Kdy se máme snažit dál? a kdy svého snažení zanechat? Zde se opět uplatní argument 3° z části 1.2.2, totiž odkaz na shodu ve společenství těch, kdo jsou v dané práci zkušení. V jisté fázi je nutné neúspěšné hledání opustit a věnovat se jiným úkolům, potřebujeme však uznání relevantních lidí, že právě v tomto okamžiku je resignace rozumná.

Kritériem pravdivostní relevance vymezíme rovinu větného významu jakožto poslední rovinu interpretačního rekursu při práci s jazykovým znakem. Přijmeme zásadu, že každý rozdíl, který je pravdivostně relevantní, musíme na významové rovině zobrazit (zatím neříkáme, jak), kdežto rozdíly, jejichž pravdivostní relevanci jsme neprokázali, na významové rovině nezachycujeme.

Přijatá zásada vnáší do práce se znaky jasno a nese s sebou i jisté důsledky. Rozdíl mezi větami *Lidé to neradi slyší vs. Lidí to neradi slyšej* asi není pravdivostně relevantní (existuje shoda, že nemá cenu hledat situaci, v níž ony věty dají různě pravdivé výpovědi). Snadno si však představíme situaci, v níž ony věty dají různě vhodné výpovědi. Komplementárně to lze ošetřit při popisu konkrétní výpovědi *Lidí to neradi slyšej* jakožto elementárního textu tím, že souvšyk morfémů *lidí* a *slyšej* aktualizuje sématickou kategorii nazvanou třeba "vulgarita".

Rozdíly mezi znaky se mohou projevit jak v plánu výrazovém, tak v plánu obsahovém. Ty první, výrazové, jsou dobře patrné a o interpretaci si jakoby říkají samy. U druhých, obsahových, je třeba přijmout vědomé rozhodnutí. Rozhodujeme se mezi systémostí požadavku solidarity znakových plánů a systémostí interpretačních rozdílů.

¹⁶ Za vhodně formulovanou výpověď' pokládáme prosté sdělení. Pravdivost otázek či zvolání popsaným způsobem nevyšetřujeme.

V syntagmatu dvou substantív lze při jistém lexikálním obsazení rozlišovat vztah agentní vs. patientní. Vzpomeňme na klasický latinský příklad *timor hostium* (bojí se bud' nepřátelé nás, nebo my jich), všimněme si dvojakosti českého *návštěva rodičů* (přišli navštívit bud' rodiče nás, nebo my je). Pravdivostní relevance těchto rozdílných interpretací je zřejmá. Co není samozřejmé, je rozhodnutí, zda ona syntagmata uznáme za rozdílné znaky, když jejich rozdílné interpretace nejsou doprovázeny rozdílem výrazovým. Pokud uznáme, zaneseme do českého (případně latinského) jazykového systému dvě homonymní syntagmata o shodné podobě *návštěva rodičů* (resp. *timor hostium*) v plánu výrazovém a o různých podobách plánu obsahového — a jejich obsahový rozdíl pak budeme muset důsledně zachycovat i na rovině větného významu. Pokud neuznáme, máme jediný znak, proti němuž lze – opět v řádu syntagmatu – postavit znak *návštěva u rodičů* (v latině pak *timor de hostibus*) — a prohlásíme, že druhý člen dvojice je oproti prvnímu příznakově patientní. Připomeňme si v této souvislosti rozdíl aktuálnosti a neaktuálnosti slovesného děje, jehož postavení jsme rozebírali v části 1.2.4.

1.3.5 Jazykovědnou teorií, o níž jsem v tomto oddíle 1.3 mluvil dosud jen anonymně, je teorie funkčně generativního popisu, již vypracoval a se svými spolupracovníky rozvinul Petr Sgall. Představuje svébytnou užší školu v širších souvislostech školy pražské.¹⁷ Jak v názvu teorie funkčně generativního popisu (FGP), tak ve většině publikací, jež z ní vycházejí, nalezneme soustavné srovnávání vlastního postoje s americkým generativismem. Sdílím přesvědčení tvůrců, svých učitelů, že FGP dokáže postihnout vše jazykově relevantní z toho, co postihuje generativní lingvistika, a že dokáže mnoho navíc, nesdílím však potřebu pokračovat ve snaze o dialog s generativismem. Mnohem více se zajímám o srovnání s tradicemi evropského strukturalismu. V tomto smyslu ostatně byly podány i předchozí části oddílu 1.3.

Teorie FGP stojí na důsledném rozlišování VĚTY ze strany JAZYKA a VÝPOVEDI ze strany TEXTU (či promluvy), s jazykem spojuje VÝZNAM, s textem SMYSL.¹⁸ Celá soustava jazyka je rozvrstvena do několika samostatných pojmových aparátů, představujících jednotlivé roviny popisu věty. Každá rovina má své vlastní elementární prostředky a svá vlastní pravidla, podle nichž se z elementárních prostředků sestavují komplexy. Lze pracovat s komplexy o různé míře složitosti, každá rovina však musí být schopna popsat komplex nejsložitější, větu. Jednotlivé roviny jsou navzájem propojeny vztahem funkce a formy: větný zápis jedné roviny je zadáním (FUNKCE) pro zápis roviny sousední (FORMA). I zde je možné, běžné a výhodné rozložit vztah funkce a formy mezi maximálními komplexy, větami, na souběh většího

¹⁷ I tuto teorii lze vymezit, ba je žádoucí vymezovat souborem textů, podobně jako jsme naznačili v úvodu kapitoly. Adekvátní vymezení by si vyžadovalo samostatnou studii, zde mohu nabídnout jen velmi omezený výběr. Na symbolickém počátku uved'me dvě práce Petra Sgalla o rovinách popisu jazyka, a to jednak obecně (1964), jednak vztaheně k popisu konkrétního subsystému konkrétního jazyka (1967). Za první mezinárodní předvedení této teorie lze považovat monografii Sgall-Nebeský-Goralčíková-Hajičová (1969), za referenční knihu klasického období platí monografie Sgall-Hajičová-Panevová (1986), k níž bych pro užitečnou konfrontaci podání rád připojil sborník Sgall (1984). Ze studovaných dílčích temat pak uved'me větné členy (Panevová 1980), valenční rámce slovesa (Panevová 1978) i jména (Pit'ha 1981, 1982), slovesnou morfologii (Panevová-Benešová-Sgall 1971), aktuální členění větné a jeho zapojení do výstavby textu (Hajičová 1975, Hajičová-Hoskovec-Sgall 1995).

¹⁸ V tomto ohledu je pojmosloví FGP plně slučitelné s pojmoslovím, jehož jsme užívali v oddíle 1.2. Zato u pojmu OBSAH je nutné myslet na to, že FGP jím označuje mimojazykovou skutečnost, jež je předmětem jazykové strukturace, nikoliv složku jazykového znaku.

počtu nakolik jen možno samostatných vztahů funkce a formy mezi komplexy dílčími, jednoduššími; je přitom nutné být připraven na různé případy asymetrie.

Funkční generativismus, jež má teorie ve jméně, spočívá právě v tom, že systém jazyka podáváme v dynamickém procesu vzniku (generování) věty od významu k výrazu. Celý proces přitom sestává z několika dílčích kroků od funkce k formě.¹⁹ V opačném směru pak FGP postihuje rozbor věty od výrazu k významu, opět v několika dílčích krocích. Výchozí rovina (výchozí ve směru vzniku, *genese*), rovina větného významu, popisuje pouze funkci, cílová rovina, rovina výrazu, pouze formu; větný zápis na vnitřních rovinách je zároveň funkcí i formou, funkcí pro zápis na rovině následující, formou pro zápis z roviny předcházející. V každé fási generativního procesu pracujeme s větou a počet fází je pevný, odpovídající počtu rovin.

1.3.6 Klasická podoba FGP pracuje s pěti rovinami: významovou (tektogramatickou), větně-členskou (fenogramatickou), morfématickou, morfonologickou a fonetickou; k nim se ve zvláštním, mimoběžném postavení řadí jako šestá rovina grafématická. Ta představuje spolu s fonetickou dvě alternativní roviny «cílové», čistě výrazové, odpovídající dvěma odlišným inventářům výrazových prostředků jazyka, mluveného a psaného.

Od počátku se vedly diskuse, zda je samostatná větněčlenská rovina pro funkčně generativní uchopení systémového celku jazyka opravdu nezbytná, a nynější podoba FGP tuto rovinu ze svého aparátu zcela vypustila. Tato změna se sice bytostně týká předmětu našeho zájmu, jak formální morfologie v tomto svazku, tak morfosyntaxe ve svazku následujícím, dokážeme však pracovat v obou variantách FGP.

Na významové, tektogramatické rovině (TGR) se setkává lexikon a gramatika. Prvky TGR jsou jednak plnovýznamové pojmenovávací jednotky (uchopené v jistém sémantickém tvaru a vybavené jistou valenční strukturou), jednak syntagmatické a paradigmatické vztahy mezi pojmenovávacími jednotkami, jednak aktuální členění větné (jež může vytínat jak pojmenovávací jednotky, tak syntagmatické či paradigmatické vztahy mezi nimi). V hlavním proudu činnosti z FGP má tektogramatická rovina postavení východiska pro každou dílčí práci, ať jde o algoritmizované generování věty, či logické modelování jejího významu. Je proto velký zájem, aby její podoba byla pružně stabilní: dílčí úpravy pojmového aparátu TGR jsou možné, přistupuje se k nim uvážlivě, pouze v důvodných případech. My zde – ve vědomě okrajovém proudu činnosti FGP, kde nejsme vázáni starostmi o kompatibilitu s již vypracovanými algoritmy – přistupujeme k podobě TGR jako k místu, kde jsme se rozhodli zastavit interpretační rekurs při rozboru obsahového plánu, a studujeme, jak se podoba TGR mění podle parametrů, jež pro svůj rozbor přijímáme.

Na fenogramatické rovině (FGR) se znovu objevují plnovýznamové pojmenovávací jednotky z TGR, tentokrát však jako slovní druhy, a determinace, hlavní typ syntagmatického vztahu z TGR, se převádí na dependenci, uchopenou jako syntaktická závislost o morfoloogických projevech. Z naznačených elementárních prvků – pojmenovávacích jednotek a syntaktických vztahů – se na FGR tvoří větné členy a jimi se popisuje věta. Pro paradigmatické vztahy z TGR však FGR žádné zvláštní vyjádření nenabízí, to dělá až rovina morféma-

¹⁹ U tvůrců FGP se ustálilo, že výchozí rovina generativního procesu se zobrazuje jako nejvyšší. Při přijímání FGP u mě – z důvodů mně samému neznámých – došlo k převrácení, takže výchozí rovinu si důsledně představuju jako tu nejspodnější. Čtenáře znalého FGP bych na tuto inversi rád upozornil předem, abych ho nezaskočil případnými formulačními odchylkami.

tická (MMR). A právě tato skutečnost poskytovala během vývoje FGP silný argument pro postradatelnost FGR.

I na morfématickou rovinu (MMR) se vztahuje teoretický požadavek, že každá rovina musí popisovat celou větu, prakticky se však v pracích FGP setkáváme s tím, že se na MMR operuje pouze s dílčími komplexy, sestavovanými v jakémsi prvním kroku z elementárních jednotek, sémat. Rozlišují se dva druhy komplexů: morfémy, sématické shluky, jež mají protějšek v morfech (jsou funkcí morfů), a formémy, sématické shluky, jež mají protějšky v syntaktických vztazích (jsou formou větných členů, či přímo tektogramatických vztahů).

FGP tedy užívá jiného pojmu MORFÉM než ostatní strukturalistické školy. Není to binární znak o dvojí stránce – MORF a SÉMÉM – odpovídající výrazovému a obsahovému plánu. Je to ekvivalent sémému, leč v pojmovém prostředí, kde místo neorientovaného znaku máme orientovaný vztah od funkce k formě. Zatímco sémém binárního znaku se může měnit podle volby definičního oboru, v němž znaky diferencně popisujeme, morfém jako funkce je neměnný.

Přechod mezi formémy a morfémy představuje z hlediska teoretického aparátu nepřijemný úrok jak v posloupnosti funkcí a forem, tak v rekursivní interpretaci binárního jazykového znaku; pokusíme se tuto dualitu obejít, aniž samozřejmě popřeme jazykové jevy, kvůli nimž byla zavedena.

Pro popis věty však samy morfémy a formémy nestačí. A právě zde vidíme prostor pro rehabilitaci větných členů: morfémové komplexy propojíme sítí, jež bude odrážet vztahy syntaktické, a to s využitím jejich morfologických projevů (morfologicky příznaková rekce a kongruence oproti nepříznakové volné závislosti). Stejně tak je zde prostor pro morfosyntaktické vymezení slovních druhů. Oboje předvedeme v následující kapitole.

Morfonologická rovina je nazvána podle toho, že propojuje fonémy (fonémata) do morfů, což jsou jednotky sice komplexní, leč pro popis věty nepostačující. V této práci rovinu přejmenujeme na fonématicko-prosodématickou. Důvody vykládám v kapitole 3. Navazující fonetickou (či lépe foneticko-prosodickou rovinu) zde zvlášť vykládat nebudeme, to nejdůležitější osvětlíme v kapitole fonématické. Zvláštnostem grafématické roviny věnujeme kapitolu 4, již se kniha I uzavírá.

1.4 *Proměnlivá minimálnost morfému*

Morfém se tradičně definuje jako minimální jazykový znak. Protože oba jeho plány – MORF i SÉMÉM – jsou obecně komplexní, spočívá minimálnost morfému ve spojení takových komplexů. Opět se přitom uplatňuje relativismus diferencního přístupu k jazykovému znaku: i minimálnost spojení výrazových a obsahových komplexů závisí na definičních oborech, v jakých znaky porovnáváme.

1.4.1 V oddíle 1.3 jsme přešli na opatrnější vymezení, v němž morfém je znak nikoliv minimální, nýbrž elementární: představoval konečné stadium rozboru složitějších znaků. Morfém tak dostal novou minimalitu, ne již ze své vnitřní struktury, nýbrž z podílu na strukturách vnějších. Návazně si pak uvědomme, že komplex již sám sebou vytváří definiční obor pro zkoumání morfémů, takže ovlivňuje, s čím morfém srovnáváme, co z morfému vidíme.

Vezmeme si *figurae rhetoricae*, komplexy postavené na cíleném spojování lexikálních obsahů. Coby definiční obor vedou ke ztotožnění morfémů na tak lexikálně abstraktní úrovni,

že slovnědruhové zařazení a morfosyntaktické zvláštnosti nositelů oněch lexikálních obsahů jsou naprosto irelevantní. Banálním příkladem je rým, u něhož se gramatičnost, tedy shoda též v kategoriích slovnědruhové a morfosyntaktické povahy, vnímá jako sekundární a spíše nežádoucí jev, ba vysoký podíl gramatického rýmu bez zvláštní funkce se hodnotí přímo jako neumětelství.

Standardní figura etymologica – lat. *ueste uestire* dosl. “ošatit šatem”, *metū metuere* dosl. “strachovat se strachem”, lit. *dirbti dárba* dosl. “pracovat práci” – předvádí definiční obor, ve kterém se počítá výlučně s rozdílem jednoduchého a zdvojeného výskytu jistých lexikálních sémat, cf. *uestire :: ueste uestire*, *dirbti :: dirbti dárba*. Teprve vykročíme-li z tohoto definičního oboru, můžeme konstatovat, že latinská etymologická figura vykazuje gramatické séma ablativu a litevská zase akuzatīv. Jazykový systém však taková redundantní sémata může i odstraňovat. Příkladem budiž litevský būdinys, forma odvoditelná od každého slovesa (i participia), jež gramatikalizuje (sic!) etymologickou figuru právě tím, že je prostá jakéhokoliv gramatického sématu, takže vyjadřuje čistě lexikální výskyt, cf. *jis bėgte bėgo :: jis bėgo* jakoby “během běžel” (podání se soustředí na běh, naznačuje, že dotýčný nic jiného nedělal, než běžel) :: “běžel”, *jis visas želte apžėles :: jis visas apžėles* jakoby “je celý růstem zarostlý” (podání se soustředí na zarostlost dotýčného, naznačuje, že pro samé vlasy a vousy z obličeje není ani nic vidět) :: “je celý zarostlý”.²⁰

1.4.2 Představa, že definiční obor zakrývá «evidentní» morfématické rozdíly, znepokojuje; od výkladu bychom spíš čekali, že předvede takové definiční obory, jež náš pohled naopak zjemní a umožní vidět i rozdíly skryté. Nicméně cílené odhlížení od rozdílů jinde platných je proces důležitý a častý. Netýká se pouze rétorických figur, s nimiž lingvistika abstraktního jazykového systému běžně nepočítá, ale i pojmu tak gramatického, jakým je syntagma.

Syntagma je morfémový komplex stejně jako figura (morfém nám v obou případech slouží za jednotku elementární), na rozdíl od ní se však celek komplexu neopírá o konfiguraci lexikálních rysů, nýbrž o zvláštní rysy usouvzažňovací. I syntagmata zakládají definiční obory. Ty jsou opřeny o syntaktické předporozumění, o rozhodnutí, co budeme a co nebudeme pokládat za lexikální jednotku, a to bez ohledu na výrazovou stránku.

Čím se liší syntagmata *ted' jsem doma :: ted' jsem přišel ? čím byl rád :: byl zdrav :: byl bit ? čím může pršet :: začne pršet :: bude pršet ?* Inu tím, zda výrazům *jsem, byl, bude* přiznají status morfému nebo ne. Zatímco v definičním oboru *ted' jsem doma* — *ted' jsi doma* — *ted' je doma* výraz *jsem* ukazuje na samostatný morfém, v definičním oboru *ted' jsem přišel* — *ted' jsi přišel* — *ted' přišel* též výraz *jsem* takovým morfémem není. Obdobně v dalších případech, jež se od prvního mohou lišit mírou «samozřejmosti» – což je samozřejmě λιτότης pro shodu ve «veřejné autoritě» společenství znalců – toho, co všechno ještě kdy a kde není samostatný morfém.

1.4.3 Slouží-li lexém za apriorní kritérium definičních oborů syntagmat, pak on sám je podřízen hned několika definičním oborům.

Spíše okrajové je v systému českého jazyka pojmenovávací, čili lexématické syntagma, cf. *kokoška (pastuší tobolka)*, *rdesno (hadí kořen)*, kde složený výraz v závorce představuje jedinou pojmenovávací jednotku, jež teprve ve spojení s výrazem před závorkou tvoří

²⁰ Tyto gramatikalizované figury představují těžký překladatelský oříšek. Nejlépe je snad sáhnout po parémických konstrukcích, v daných příkladech ‘vzal nohy na ramena’, ‘je zarostlý jak Ezau’, ale takové nejsou vždy po ruce, a jsou-li, nemusí vyhovovat pro svou přílišnou expresivitu.

pojmenování systémově dvousložkové. O jednolexémovitosti uvedených syntagmat svědčí strukturní ekvivalence *rdesno (ptačí) ≅ rdesno (hadí kořen)*, *jitrocel (kopinatý) ≅ jitrocel (babí ucho)*.

Přejdeme k ústřednímu lexématickému tvaru, jímž je jediné fonotaktické slovo a zároveň jediná pojmenovávací jednotka s obecně proměnlivým větným zapojením. Za morfém lze označit jak fonotakticky uchopitelný celek, vyčleněný z komplexu věty, tak odděleně jeho pojmenovávací a usouvzažňovací část, vyčleněné z komplexu slova. Definičním oborem je v prvním případě substitute celků ukotvených ve výrazu věty, ve druhém pak substitute položek, jež ovlivňují větné vztahy. Nejjednodušším případem, jaký spadá do druhého z uvedených definičních oborů, je protiklad kmenového morfu opatřeného sématy «lexikálními» a morfu koncovkového opatřeného sématy «gramatickými». Obecně je gramatický morfém definován systémově možnými obměnami vázanými na pevný morfém lexikální – a na druhou stranu lze lexikální morfémy komutovat vzhledem k pevným souborům systémově připojitelných gramatických morfémů. Obojí bude hlavní náplní naší práce o formální morfologii.

Leč i v té vlastní části slova, již jsme vymezili jako morfém lexikální oproti morfému gramatickému, lze dále vymezovat různé morfémy slovotvorné. Definičním oborem jsou systémové komutace kmenů. Jimi můžeme vyčlenit morfémy kořenové, příponové, předponové, jež lze v systému daného jazyka interpretovat jednoznačně, cf. (*po-učil :: po-ručil*) et (*učitel :: ruč-itel*), kde získáváme kmeny *-uč-* a *-ruč-*, (*učitel :: uč-ební*) et (*ruč-itel :: ruč-ební*), kde získáváme přípony *-itel* a *-ební*, (*po-učil :: do-učil*) et (*po-ručil :: do-ručil*), kde získáváme předpony *po-* a *do-*. Jimi můžeme vyčlenit i morfémy potenciální, nejasné, sporné, jimž někdy říkáme submorfémy, cf. *vzduch-o-vod :: lod-i-vod*, *vzduch-o-prázdný :: lid-u-prázdný*, *ohn-o-stroj :: ohn-i-vzdorný :: ohn-ě-strůjce*.

1.4.4 Poslední uvedené příklady souvisí s širším jevem: definiční obor závisí na živosti, aktuálnosti, produktivitě systémových jevů. Konfrontace *učil :: r-učil* nevytváří definiční obor z toho jediného důvodu, že v systému diferencí českého jazyka nelze morfém o výrazu *ručil* interpretovat jako modifikaci morfému o výrazu *-učil* morfémem o výrazu *r-*. I kdybychom zde totiž výrazu *r-* nějaké modifikační séma přiřadili ad hoc, což je principiálně možné, sotva bychom prokázali, že stejná modifikace se uplatňuje i v případech *ukoval :: r-ukoval*, *um :: r-um*, *as :: r-as*, *vát :: r-vát*.²¹

Lze postavit difference *učil :: (po-učil, do-učil, do-po-učil)* stejně jako *ručil :: (po-ručil, do-ručil, do-po-ručil)*. V první skupině představuje morfém *učil* jasný významový základ pro všechny další modifikované morfémy. Jaký ale společný význam pojí skupinu druhou? Inu, buď jej vytvoříme ad hoc a pokusíme se přesvědčit ostatní – ne snad mluvčí češtiny, ale určitě badatele o češtině – o jeho systémovém zapojení, nebo se vzdáme možnosti uchopit uvedenou skupinu jako definiční obor.

Historicky poučený filolog ví, že *po-ručil* vzniklo z výrazu “svěřil do rukou”²² a *do-ručil* z “dodal do rukou”, přičemž *do-po-ručil* kombinuje dodání a svěření, a ví, že obdobně vzniklo *za-ručil* “rukou symbolicky potvrdil závazek”, od něhož teprve druhotnou deprefixací vzniklo nedokonavé *ručil*, takže vývojově máme vztahy (*za-ručil ::*

²¹ V konkrétním textu však rým – banální rétorická figura, jak jsme zmínili v části 1.4.1 – z jedné každé takové dvojice sématickou kategorií ad hoc skutečně utváří; sémém je v textu proměnlivý.

²² At' již s důvěrou, cf. *poručil svou duši Pánu*, nebo s úkolem, cf. *poručil sluhovi osedlat koně*.

ručil) a (*za-ručil* :: *po-ručil* :: *do-ručil*). Zůstává otázka, nakolik tato diachronní znalost zakládá synchronní systémový vztah. Pro diferenciální morfématický popis spočívá hlavní potíží v tom, jak od “ručení”, jež je dobře přítomno ve dvojici *ručil* :: *za-ručil* (přičemž modifikující morfém je systémově opřen o obor obsahující *jistil* :: *za-jistil*, *řadil* :: *za-řadil*, *clonil* :: *za-clonil*, etc.), přejít pomocí společného významového rysu k “poručení” a “doručení”. V tomto ohledu je systémově snazší spojit v jeden definiční okruh *o-koušel* :: *po-koušel* :: *za-koušel* :: *z-koušel* :: *vy-z-koušel* :: *o-z-koušel* (s dokonavými protějšky *o-kusil*, etc.), přestože žádné **koušel* ani **kusil* není.²³ Základem synchronního sématického vztahu by přitom mohla být představa “vytvořil situaci, aby se poznalo, jaký kdo, či jaké co je”.

Že i v abstraktním systému – ne tedy pouze v konkrétních textech – existují nahodilé definiční obory ad hoc, není pro jazyk závada, nýbrž výhoda, ba nutná podmínka pro život a přežití. Umožňují hru a vtip, takže mluvčí jejich jazyk baví, a především umožňují vývoj jazyka.

1.4.5 Úhrnem můžeme prohlásit, že pro uvědomělý struktúrní jazykozpyt není morfému bez lexikálně-syntaktického předporozumění, tak jako – v obecné poloze – není diferenciálně uchopitelného znaku bez jistého předporozumění paradigmaticko-syntagmatického.

Syntagmatické a paradigmatické vztahy představují dvojrozměrné hledisko, jímž jazykověda uchopuje, ba vytváří znakové jednotky. Syntagmatické vztahy jsou vztahy jedné jednotky k jiným jednotkám (ty jsou vůči ní vymezeny pozičně), paradigmatické vztahy jsou vztahy jednotky k jejím možným proměnám (k jejím alternativám ve stejné pozici). Oba rozměry se vzájemně podmiňují. Syntagmatický vztah předpokládá paradigmatickou v tom smyslu, že alespoň jeden člen syntagmatického vztahu se může proměnit, aniž se změní povaha vztahu; kdyby to nebylo možné, celý syntagmatický vztah by se redukoval na pouhý souvšyk všech jeho členů a ztratil by jakoukoliv popisnou a poznávací sílu. Paradigmatický vztah předpokládá syntagmatiku v tom smyslu, že jedině syntagmatické vztahy mohou jasně vymežit prostor, ve kterém se jednotka proměňuje a její jednotlivé obměny se porovnávají mezi sebou.

Na vědomostech *a priori* není nic špatného, špatné pouze je, když o apriornosti svých vědomostí nevíme. Všechny příklady rozebírané v tomto oddíle 1.4 mají nárok na status morfému. Morfém je proměnlivý. Při práci s ním musíme vždy uvádět definiční obor, z něhož a jímž morfém nejen vybíráme, ale přímo vytváříme.

ÚMLUVA METONYMICKÁ. Jak binární znak obecné strukturalistické tradice, tak sématický útvar funkčně generativního popisu mají pro výklad tu nevýhodu, že se nedají vyslovit a musí se složitě opisovat. Když jsme si už morfém pojmově ujasnili v celé jeho proměnlivosti, budeme na něj ukazovat skrze jeho výrazovou stránku, jedinou ve slovech uchopitelnou. Čtenáři, nedej se zmást, když v dalším výkladu budu tvrdit «morfém» a psát «morf».

²³ Odhlížíme od poetického neologismu Miloty Zdirada Poláka *hubinky tvé kusím sladkosti*.

I/2 Morfém ve formální morfologii

2.0 Úvod. Vymezení definičního oboru

Lingvistická teorie, v níž se pohybujeme, vykládá jazykový systém prostřednictvím soustavy rovin, které v různých pojmových souvislostech různě popisují stále stejnou ústřední jazykovou jednotku, větu. Tu obecně chápeme jako usouvzažněné pole pojmenovávacích prostředků. Prostředky usouvzažnění tvoří GRAMATIKU, prostředky pojmenování LEXIKON, a jazykový systém nutně obsahuje oba soubory. Zda je konkrétní jazykový prostředek zařazen jako lexikální či jako gramatický, to již závisí na (uvážlivém a zodpovědném) rozhodnutí lingvisty: jazykový systém, explicitě formulovaný, není «objektivní realita» společná všem lidem, či alespoň mnohým mluvčím daného jazyka, nýbrž intelektuální konstrukt konkrétního tvůrce.

Z vyznění předchozí kapitoly je jasné, že na samém počátku výkladu formální morfologie musíme vyložit, z jakého lexikálně-syntaktického předporozumění vycházíme. Základním, nejširším definičním oborem pro naše diferenční zkoumání je třída plnovýznamových pojmenovávacích jednotek, schopných samostatně vstupovat do větných vztahů. Čárka použitá v předchozím vymezení je velmi funkční: schopnost samostatně vstoupit do větného vztahu je pro nás přímo definiens plnovýznamovosti. Vyhýbáme se výrazu «autosémantické» (vs. «synsémantické»), jež se implicitě odvolává na referenční obsah: autosémantické jednotky něco označují samy od sebe, synsémantické teprve ve spojení s jinými jednotkami. Plnovýznamové jsou pro nás i výrazy tázací a ukazovací jako *kdo, co, kdy, kde, on, to, ted', tady*, pokud jsou ve větném vztahu ekvivalentní jiným pojmenovávacím jednotkám.¹ Neplnovýznamové jsou výrazy koordinační (typicky spojky) a jinak pomocné (typicky předložky), v obou případech proto, že samostatně nevstupují do větných vztahů.² Sporné pak zůstávají výrazy, jež ve větě slouží jako rématizátory (*právě, jen*), či postojové částice (*at', bohužel*). K neplnovýznamovým jednotkám se vyjádříme v navazujícím svazku této práce.

Při popisu věty pracujeme v našem intelektuálním konstruktu na morfématické rovině s MORFÉMY jakožto komplexy sdružujícími sémata lexikální i gramatická, na morfonologické rovině pak s MORFY, což jsou posloupnosti (mor)fonémů opatřené jistými prosodematickými rysy. Morfy se k morfémům mají jako formy k funkcím. Na MORFÉMATICKÉ rovině zavádíme KATEGORIÁLNÍ PARADIGMA coby strukturované soubory gramatických sémata, jež se mohou vzájemně obměňovat ve spojení s jakýmkoliv lexikálním sématem z jisté morfosyntakticky vymezené třídy. Na MORFONOLOGICKÉ rovině zavádíme FORMÁLNÍ PARADIGMA coby strukturovaný soubor morfů, jimiž se u konkrétní lexikální jednotky projevují jednotlivé kombinace gramatických sémata z jejího paradigmatu kategoriálního. Paradigmata prvního a druhého druhu jsou zavedena vědomě asymetricky: kategoriální paradigma je obecné, společné pro celou jednu morfosyntaktickou třídu lexikálních jednotek, formální paradigma naopak individuální, specificky vázané na jednu lexikální jednotku. Oběma je nicméně společné, že každé na své rovině představuje jistý organizační princip, podle něhož se elementární jednotky oné roviny sdružují v komplexy využitelné při popisu vět.

---

¹ Plnovýznamové jsou *to* a *on* ve větě *To on neví*, ne však ve větě *To on ani pan profesor president neví všechno*.

² Pochopitelně odhlížíme od případů, kdy neplnovýznamový výraz je povýšen na plnovýznamové pojmenování sama sebe, cf. *Neříkej «nýbrž», nýbrž «ale»*, kde druhé *nýbrž*, to bez uvozovek, je typický neplnovýznamový výraz, kdežto první, v uvozovkách, je plnovýznamové pojmenování neplnovýznamového jazykového výrazu.

Obecným úkolem lingvistovým je nabízet bezesporné, vyčerpávající a úsporné výklady jazykových systémů, konkrétním úkolem této práce je nabídnout takový výklad pro soubor formálních paradigmat. Soustředíme se zde na rys úspornosti: jistě nechceme popisovat jazyk tak, že pro každé slovo zvlášť zadáme jeho formální paradigma. Exhaustivitu se pokouším doložit při diskusi jednotlivých dílčích výkladů, o konsistenci výkladu se snažím neustále (což samo o sobě ještě není zárukou úspěchu).

2.1 Nejmenší pojmenovávací jednotka

V úvodu jsme mluvili o plnovýznamových jednotkách jednak pojmenovávacích, jednak lexikálních. To není totéž. První pojem, plnovýznamová jednotka POJMENOVÁVACÍ, je širší. Je definován pouze svou schopností větného usouvztažnění, totiž pouze schopností komutovat v postaveních, schématech, která větné usouvztažnění vytváří. Tato definice je shodná s definicí plnovýznamovosti uvedenou v úvodu. Opravdu, není pro nás jiného pojmenování než plnovýznamového, takže od plnovýznamovosti v pojmenování coby pleonasmu ustoupíme.³

2.1.1 Pojmenovávací (⇒ plnovýznamová) jednotka může být buď lexikální, nebo jiná. LEXIKÁLNÍ pojmenovávací jednotka, LEXÉM, vytváří užší definiční obor pro strukturní popis formální morfologie. Chápeme ji jako pojmenovávací jednotku systémově minimální. Minimálností rozumíme stav, kdy pojmenovávací jednotku nelze uvnitř systému vykládat tak, že vznikla usouvztažněním či citací jiných jednotek; lze ji však vykládat tak, že vznikla odvozením od jiných jednotek. Lexémem tedy není syntagma, at' již usouvztažňovací či koordinační, jež coby jediný větný člen přirozeně též dokáže pojmenovávat,⁴ lexémem není ani jednotka, rovněž schopná samostatně vstupovat do větných vztahů, jež vznikla samovztažným pojmenováním systémově utvořeného jazykového výrazu jím samým, čili citací;⁵ minimálnost lexému se naopak nevylučuje s jeho vnitřní slovtvornou složitostí.⁶

Zásady výše podané se opírají o předporozumění pracující s pojmy POJMENOVÁNÍ a USOUVZTAŽNĚNÍ. Ty jsou v našem výkladu rovnomocné a vzájemně nepřevoditelné. Pojmenovávací jednotky vymezujeme jejich schopností komutovat, obměňovat se uvnitř sítě jazykového usouvztažnění, aniž ona vztahová síť změní svou povahu. Na druhou stranu nelze jednotky jazykového usouvztažnění vymezit jinak než jako různé možnosti vztahového propojení jednotek pojmenovávacích, aniž ony pojmenovávací jednotky změní zase svou povahu.

³ V této souvislosti znovu připomínám, jak důležité je, že nepracujeme s protikladem «autosémantiky» a «synsémantiky», postaveným na samostatnosti referenční.

⁴ Vzhledem k definici musíme za pojmenovávací jednotku uzнат – řečeno jazykem standardní, šmilauerovské syntaxe – jak větný člen holý (třeba podmět *kamarádi* ve větě *Kamarádi jeli na vodu*), tak větný člen rozvitý (podmět ve větě *Jirkovi kamarádi jeli na vodu*), či několikanásobný (podmět ve větě *Jirka a jeho kamarádi jeli na vodu*). I vedlejší věta je v tomto ohledu pojmenovávací jednotkou, protože je ve větných vztazích ekvivalentní holému větnému členu, cf. 2.4.2.

⁵ V české větě *Jeho notorickému «Hele, kámo, půjč mi stovku, já ti ji fakt vrátím» už nikdo z nás nevěnoval pozornost* vystupuje citovaný výrok jako substantivum se sématy DAT.SG.NEUTR. Na souvětí «*Hlupáku!*» *zaznělo hlasitě sálem a zraky všech se obrátily na mě* zase doložíme, že sáhne-li po citaci, není těžké vytvořit větu s podmětem třeba ve vokativu.

⁶ Takže lexikálními jednotkami jsou zároveň *rod, národ, odnárodní, národovec* i *národohospodářský*.

2.1.2 Vzhledem k pojmové provázanosti pojmenování a usouvztažnění musíme být připraveni na to, že strukturní popis nás bude opakovaně nutit rozhodnout se, zda ten který znak budeme rozebírat vzhledem k definičnímu oboru jednotek lexikálních nebo usouvztažňovacích. To nemusí být snadné. Jazykověda zná mnoho systémových výrazů, jejichž zařazení v polaritě lexika a gramatiky je nejednoznačné, či přímo sporné. Často je označuje za «fraseologismy». Rozlišíme dva druhy.

- Prvním druhem jsou takové fraseologismy, jež lze po stránce formální uchopit jako běžná syntagmata lexikálních jednotek, leč mají zvláštní, ze syntagmatického spojení neodvoditelný, přitom však systémový význam. Tak česká syntagmata *španělská vesnice* a *turecké hospodářství* se obvykle interpretují jinak než strukturně ekvivalentní syntagmata *portugalská vesnice* a *řecké hospodářství*, což jim dává postavení jakoby celků vnitřně nerozebiratelných. Podobná spojení najdeme i v jiných jazycích, včetně litevštiny. V práci zaměřené na formální morfologii se jimi zabývat nemusíme, protože tam svůj úkol vidíme v popisu lexikálních jednotek, tedy *španělský, turecký, vesnice, hospodářství*.⁷ Musíme však mít názor na otázku, jak se k nim postavit. Domnívám se, že celou záležitost je na místě řešit v prostředí konkrétního textu aparátem jazykových norem.⁸

- Druhým druhem jsou fraseologismy obsahující výrazy, jež vypadají jako lexikální jednotky, ale nejsou jimi «úplně», či «vůbec». V české větě *Prochodil ten kraj křížem krážem* představuje výraz *křížem krážem* dvě fonotaktická slova, leč jediný, vnitřně nedělitelný větný člen. Lze tvrdit, že existuje lexém KŘÍŽ, nikoliv však *KRAŽ. To ale nepřijmeme bez diskuse.

Existuje pojmenovávací výraz *křížem krážem*, jenž komutuje s nesporně minimálním, tedy lexikálním výrazem *důkladně*, cf. *prochodil ten kraj důkladně*. Doložíme samostatné uplatnění výrazu *křížem*, třeba ve větě *dala si ruce křížem* (vs. *dala si ruce v bok*), nelze však samostatně uplatnit *krážem*. Nevím, zda najdeme větu umožňující komutovat *křížem* vs. *křížem krážem*. Pokud ne, uzavřeme, že v českém lexiku existují dvě minimální jednotky, *křížem* a *křížem krážem*, jejichž význam je dán těmi opozicemi, do nichž jedna a druhá vstupují, přičemž jde o disjunktní okruhy, takže ony dvě jednotky vůbec nelze srovnat; pokud ano, interpretujeme *krážem* jako nositele toho významového rozdílu, jenž je dán opozicí *křížem* vs. *křížem krážem*, a protože *krážem* samo lexikální jednotku netvoří, budeme je interpretovat jako morfém slovtvorný, nikoliv jako člen syntagmatu.

Při rozboru výrazu *křížem krážem* v adekvátních definičních oborech se totiž neodvoláváme ani na existující substantívum KŘÍŽ, ani na neexistující *KRAŽ. Jedině nad rámec vlastního popisu lze dodat, že adverbium *křížem* je slovtvorně motivováno substantívem *kříž*, kdežto výraz *krážem* zůstává v systému českého jazyka bez slovtvorné motivace (leđa bychom ji viděli ve zvukové figúře *křížem* → *krážem*, což by bylo jakési aliterační homoioteleuton). Podobně budeme větu *chodil pořád kolem dokola* srovnávat s výrazy *chodil pořád kolem* a *chodil pořád dokola*, aniž potřebujeme *kolem* či *dokola* vztáhnout k substantivní jednotce *kolo*. Uzavřeme, že existuje lexém *kolem*, lexém *dokola* a samozřejmě i lexém *kolo*, a všechno to jsou rovnocenné jednotky, systémově minimální pojmenovávací výrazy.

⁷ Ze stejných důvodů se zde nebudeme zabývat «víceslovnými» názvy jako *kokoška pastuší tobolka*.

⁸ Jde o zvláštní účinek souvýskytu sémému *španělský & vesnice* s výsledkem “vzdálené, cizí, nezájímavé”, případně *turecký & hospodářství* s výsledkem “nerozumné, neužitečné, zbytečné”, přičemž onen účinek je řízen zvláštní kulturně-sociální normou českého jazyka. Pokud jsme v předchozí kapitole zdůrazňovali, že žánrové ukotvení zapíná jazykové normy uplatňované při interpretaci jazykových výrazů, teď můžeme dodat, že uvedená interpretační norma se naopak vypne při žánrovém ukotvení jako «demografická studie o Španělsku», případně «národohospodářské pojednání o Turecku».

2.1.3 Problém fraseologismů obsahujících lexikální jednotky «neúplné», či vůbec jen «zdánlivé», je problém v řadě případů zbytečný. Zavedeme-li lexém jako pojmenovávací jednotku systémově minimální a upřesníme-li navíc, že systémovou minimálnost určujeme komutací uvnitř větných vztahů, musíme si uvědomit, že nelze komutovat každý lexém s každým, nýbrž pouze uvnitř jistých slovnědruhových tříd.

Slovní druhy zavedeme v oddíle 2.3, zde jen předešleme, že vystačíme se čtyřmi: slovesa, substantiva, adjektiva, adverbia. Jistěže v jazykovém systému existují prostředky slovnědruhové transpozice a jistěže i takové prostředky patří do morfologie a musíme se jimi zabývat, nebudou však primárním předmětem morfologie formální. Uzavřeme proto prohlášením, že lexikální jednotka neexistuje v systému jen tak, nýbrž vždy jako konkrétní slovní druh. Teprve slovní druh představuje vlastní definiční obor formální morfologie.

2.2 Slovní tvar na různých rovinách popisu

Formální i kategoriální paradigma chce na své příslušné rovině větného popisu uchopit a utřídit soubory slovních tvarů. Slovním tvarem obecně rozumíme lexikální jednotku gramaticky zapojenou do věty. Již víme, že lexikální jednotka je minimální a plnovýznamová.

2.2.1 Výlučnými prostředky roviny morfonologické (dále zkracováno MFR) lze slovní tvar definovat pouze jako jednotku fonotaktickou, vyčleněnou z celku věty slovním přízvukem a vnějšími předěly. Výlučnými prostředky roviny morfématické (dále zkracováno MMR) můžeme slovní tvar uchopit pouze jako komplex sestávající z koordinované struktury sémata «lexikálních» a z kombinace sémata «gramatických».⁹ Při takto vzájemně nezávislém vymezení slovního tvaru dochází mezi oběma rovinami – morfématickou a morfonologickou – ke korespondencím symetrickým i asymetrickým, takže jednomu slovnímu tvaru morfématické roviny může odpovídat jeden, víc než jeden, ale též žádný (či žádný samostatný) slovní tvar roviny morfonologické.

V české větě */#'tobijí + 'neřekl#/'* máme na morfonologické rovině dva fonotakticky vymežitelné slovní tvary, na rovině morfématické pak napočítáme slovní tvary celkem čtyři, a to kolem lexikálních jednotek ŘEKL, ON, ONA, TO, jež v oné větě vystupují v různých syntaktických rolích. Slovesná jednotka ŘEKL je svými morfy přítomna v obou morfonologických slovech: kromě zjevné realizace /řekl/ se její morf /bi/ vyskytuje též ve společném fonotaktickém komplexu s morfy substantív TO a ONA. Lexikální jednotka ON se projevuje pouze volbou slovesného morfu /řekl/, jenž stojí v opozici k morfům jako /řekl-a/, či /řekl-s/, vyjadřuje jistá gramatická sémata z morfématického komplexu právě tohoto substantiva, a nikoliv substantív TO nebo ONA (což by obecně bylo též myslitelné, jak dokládají případy gramatické shody přísudku s předmětem třeba ve francouzštině). Lexikální jednotky TO a ONA jsou sice obě vyjádřeny samostatnými morfy, pouze první z nich je však schopna konstituovat samostatné fonotaktické slovo, cf. */#'tobijí + 'neřekl#/'* $\cong$ */#'pravdubijí + 'neřekl#/'*. Že tomu může být i jinak, dokládají věty */#'jíbíto + 'neřekl#/'* ($\cong$ */#'heleňebíto + 'neřekl#/'*), kde fonotakticky samostatné je ONA, nikoliv TO, a */#'neřeklbijíto#/'*, kde fonotakticky samostatné není ani ONA, ani TO. Uvedené tři věty mají navzájem různé významy.

⁹ S využitím terminologie části 1.2.1 lze mluvit o sémému lexikálním a sémému gramatickém. Ne všechna sémata jednoho i druhého sémému se vždy uplatní. Zvláště struktúra sémému lexikálního, odrážející slovotvornou derivaci lexikální jednotky, je pro formální morfologii téměř irelevantní.

Chceme-li slovní tvary definovat na obou rovinách propojeně (a aparátem dvojího paradigmatu, formálního a kategoriálního, se o to snažíme), je «přirozeným» řešením propojit morfémy (jako funkce z MMR) s morfy (jako formami z MFR).¹⁰ Potíže, jaké jsme právě naznačili, nejsou důvodem k resignaci, nýbrž výzvou k práci: musíme utřídit asymetrii mezi rovinami. Ta je obecně dvojí; buď jedno (fonotakticky vymezené) morfonologické slovo vyjadřuje několik (sématicky vymezených) slov morfématických, nebo se jedno slovo morfématické projevuje několika slovy morfonologickými. Vnitřní poměry litevského jazykového systému jsou přitom mnohem přehlednější než v češtině.

2.2.2 První typ asymetrie, kdy jedno slovo morfonologické obsluhuje několik slov morfématických, můžeme charakterizovat tak, že jeden morfém «parasituje» na morfech jiného morfému. Přitom lze ještě rozlišit případy, kdy «parasitující» morfém vůbec nemá vlastní, samostatný morf, a případy, kdy se takový morfém projevuje morfem sice vlastním, ale nepřízvučným, příklonným, jenž se váže na fonotaktický segment obsluhující jiný morfém.

- První případ, absence samostatného morfu, je v češtině hojně rozšířený, leč vysoce specifický a druhově úzce omezený. Týká se lexikálních jednotek označujících diskursní osoby, ať již přímé (a rodově polyvalentní, cf. JÁ, TY), nebo nepřímé (a rodově specifické, cf. ON, ONA), a to pouze v (morfo)syntaktickém postavení podmětu. Asymetrie je umožněna (morfo)syntaktickou kongruencí jistých sémát mezi přísudkem a podmětem. V české větě je běžné, že jednotky jako JÁ, TY, ON, ONA se v podmětovém postavení nevyjadřují nijak jinak než výskytem sémát (jmenného!) rodu, čísla a osoby u přísudkového slovesa, ba můžeme říct, že věta /#já+'nepřijdu#/ je příznaková oproti větě /#'nepřijdu#/.¹¹ I v litevštině jsou možné věty, kde diskursní osoba není v podmětu vyjádřena vlastním morfem, nicméně jejich ohodnocení je právě opačné: nepříznaková je věta s podmětovým zájmenem vyjádřeným, cf. /#'aš+nea'teisiu#/, příznaková s nevyjádřeným, cf. /#nea'teisiu#/.¹² Zmíněná asymetrie je v obou jazycích úzce specifická: postihuje jen malý a uzavřený počet lexikálních jednotek, váže se na jediný pádový tvar.

- Druhý případ, morf-příklonka, se v litevštině týká jedině zvrátného zájmena *si*. To sice nevyjadřuje za všech okolností samostatnou lexikální jednotku, cf. *juōkia-si* 'směje se', vyjadřovat ji však může, cf. *sāko-si* 'říká si', což je stav plně shodný s češtinou. Žádná jiná litevská příklonka už samostatnou lexikální jednotku nevyjadřuje,¹³ kdežto v češtině mohou

¹⁰ Přirozenost takového záměru spočívá v tom, že postup, jež volíme pro danou lingvistickou teorii, lze snadno reinterpretovat v pojmech a postupech mnoha teorií jiných i v mimoteoretické kulturní tradici, v níž se jako tvořivé bytosti pohybujeme.

¹¹ Věta /#'já+'nepřijdu#/ se dvěma přízvuky – oproti jednopřízvukové /#'nepřijdu#/ – vyjadřuje v češtině nejčastěji kontrastivní tema, může však posloužit i rématu na počátku věty při «subjektivním pořadí». Vedle toho máme v češtině též případ /#'já='nepřijdu#/ s jediným přízvukem a pouze vnitřním předělem (=) místo vnějšího (+). Tato podoba spíše než kontrastivnímu tematatu slouží ve větě vnější textové kohesi a pro inverzní postavení rématu na počátku věty je nepoužitelná.

¹² Vynechání podmětového zájmena signalizuje aktuální elipsu, případně stilovou figúru zdvořilostní.

¹³ Produktivní příklonky (*ne-*, *be-*, *te-*) se primárně váží na slovesný tvar; k substantívu se mohou připojit v případech aktualizace a elipsy. Neproductivní příklonky (*-gi*, *-gu*) se váží pouze na tázací a spojkové výrazy. Distribucí příklonek se budeme zabývat ve druhém svazku této práce.

být příklonné i mnohé tvary osobních a ukazovacích zájmen, či tvary slovesa *je*. Dále poznamenejme, že litevské sloveso nemá oddělitelné enklitické morfy, jež by se ve větě mohly vázat na různé fonotaktické jednotky (jako české /-s/, /-bix/), a že příklonka *si* nikdy neopouští slovesný tvar. V litevštině vůbec nepotkáme fonotaktická slova odpovídající českým řetězcům /# 'přítelebixsivñem + 'nehledal#/ , /# 'mečemsemuho + 'porazit + 'nepodařilo#/ , /# 'tisiješt'e + 'tadi?/ , /# 'kdesktomu + 'přišel?/.

Všechny právě uvedené české příklady obsahují příklonky primární, morfy, jež standardně přízvuk nenesí. Druhotně mohou přízvuk přibrat, vyžadují-li to zvláštní větné vztahy, často ale přitom uplatňují zvláštní alomorfy: místo neslabičného /s/ slabičné /j)si/, místo jednoslabičného /mu/ dvojslabičné /jemu/. V litevštině oproti tomu potkáváme případy, kdy se morf druhotně stává příklonkový. Nejčastější důvod je rytmický: přízvučná slabika je svým přízvukem příznaková oproti ostatním, nepřízvučným, a jazyk se proto brání nadměrné kumulaci přízvučných slabik, jež by – zvláště ve shlucích jednoslabičných předložek, částic a příslovcí – příznakovost přízvuku oslabovala. Doložme to na verších, jejichž metrická struktúra o postavení přízvuku svědčí jednoznačně. Litevský klasik Maironis složil svou báseň *Kur bėga Šešupė* v amfibrachových slokách s trochejským refrémem. Máme tedy kontrasty (píšeme běžným pravopisem, pouze doplňující ikty): *Kur 'rausta žem'čiūgai, kur 'rūtos ža'liuoja* vs. *'Kur žem'čiūgai, 'žalios 'rūtos...*; *Ar 'giedros iš'aušta pa'vasario 'dienos* vs. *'Ar pa'vasa'ris iš'aušta...*; *Čia 'Vytautas 'didis gar'siai viešpa'tavo* vs. *'Čia, kur 'Vytautas di'dysis...*, kde jednoslabičné morfy *kur* 'kde', *ar* 'at', *čia* 'zde', jež všechny jsou primárně přízvučné, přízvuk ztrácejí nebo si uchovávají podle toho, jak to žádá metrum.

2.2.3 Druhý typ asymetrie, kdy jediné slovo morfématické se projevuje dvěma či více slovy morfonologickými, úzce souvisí s celkovým morfosyntaktickým uchopením lexikální jednotky a jejích ekvivalentů, cf. 2.1.1–2. Vyjděme od výkladu «pomocných» sloves sensu *lātore*.

Vezměme české příklady /# 'bude + 'pršet#/ , /# 'může + 'pršet#/ a /# 'začalo + 'pršet#/ . První je v české lingvistice shodně vykládán jako «složený tvar slovesný», kdy jedinou jednotku lexikální (jediné morfématické slovo) vyjadřují dva morfy se samostatnými slovními přízvuky (takže jde o zjevnou asymetrii). U druhých dvou příkladů záleží na tom, jak vyložíme «modus» a «fasi» slovesného děje, zda jako spojení dvou samostatných lexikálních jednotek (pak k žádné asymetrii nedochází), nebo jako jedinou lexikální jednotku, opatřenou jistými gramatickými rysy (pak o asymetrii půjde).

Litevské sloveso skýtá v tomto ohledu jednodušší a přehlednější obraz než české.

- Na rozdíl od češtiny jsou v litevštině tvary *préterita* i *futúra* vždy jednoduché, takže není co řešit. Dále přijímáme rozhodnutí, že veškerá spojení participií se slovesnými tvary *yrà, būvo* 'je, byl' budeme v litevštině vykládat jako syntagmata utvořená ze dvou samostatných lexikálních jednotek. Formální morfologii litevského slovesa tedy popíšeme bez «složených tvarů slovesných».
- «Složené tvary», kdy jediné jednotce lexikální vyjádřené jediným slovem morfématickým odpovídají dvě slova morfonologická, totiž dvě jednotky fonotaktické, tak při popisu litevštiny budeme potřebovat pouze u predikativu, a to původu jak adjektivního, cf. *būs šálta* 'bude chladno', tak slovesného, cf. *būvo šókama* 'tančilo se', dosl. "bylo tančeno". V obou uvedených příkladech jde o příznakové časové posunutí (do budoucna, do minula) oproti nepříznakově «bezčasovým» případům *šálta* 'chladno', *šókama* 'tančí se', dosl. "tančeno".¹⁴

¹⁴ Protože oba výrazy samy o sobě tvoří větu, je nutné dívat se na ně se sémantickou interpretací ve smyslu "děje se chlad", "dochází k tanci".

- Zbývá postavení litevských sloves vyjadřujících «modus» a «fasi» jiných sloves. Zda je uznáme či neuznáme za samostatné lexikální jednotky, jistě zásadním způsobem ovlivní podobu kategoriálního paradigmatu litevského slovesa, přesto lze tuto otázku odložit. Důvodem, proč ji odložit chceme, je přání vyjádřit se k těmto konstrukcím v celku (a tedy v definičním oboru) všech infinitivních a participiálních konstrukcí: jimi se zabýváme v navazujícím, morfosyntaktickém svazku. Důvodem, proč onu otázku odložit můžeme, je naše rozhodnutí popisovat formální morfologii «stavebnicovitě»: projeví-li se jediné morfématické slovo několika slovy morfonologickými, popíšeme nejprve každou morfonologickou, fonotakticky vymezenou jednotku zvlášť, a teprve pak popíšeme jejich spojení.

2.2.4 Litevština vykazuje mnohem větší míru jednoznačnosti v korespondenci slovních tvarů morfématických a morfonologických, než jakou potkáváme v češtině, zná však všechny druhy asymetrie, jež mezi oběma rovinami nalézáme pro češtinu, a nepřináší žádnou novou, v češtině neznámou. Další výklad formální morfologie povedeme tak, že ústřední bude případ, kdy jediné morfématické slovo, sc. komplex sestávající z jisté struktury sémata lexikálních, uvnitř dále nerozebírané, a z jisté kombinace sémata gramatických, podrobně rozebrané, je vyjádřeno jediným slovem morfonologickým, vymezeným jako fonotaktický celek. Všechny odlišné případy budeme popisovat jako odchylky od ústředního.¹⁵

2.3 Kmen a koncovka při flexi

Pozorný čtenář již pochopil, že výklad, který začal tak vznešeně teoreticky, nezadržitelně spěje k místu, jímž formální morfologie vždy končí, k přízemně praktickým tabulkám «časování» a «skloňování».

2.3.1 Ze srovnání s českým stavem vyplývá, že ona téměř dokonalá korespondence, jakou v litevštině nacházíme mezi morfonologicky a morfématicky vymezenými slovními tvary, není samozřejmě banalitou, nýbrž osobitým rysem «jazykové charakterologie» litevštiny. Ani na následující sdělení, že totiž z hlediska morfové struktury lze v litevském slovním tvaru jasně oddělit kmen, nositele koordinované struktury sémata lexikálních, a koncovku, morfového nositele komplexu sémata gramatických, se nedívejme jako na samozřejmost.

- Litevština prakticky nezná kmenový supletivismus. Jediné výjimky představují názvy diskursních osob, kde navíc dochází ke koncovkové heteroklisi (III/6.2), dále substantívum *žmog-ūs* ‘člověk’ o plurálu *žmón-ės* ‘lidé’, a snad ještě souvšykut významově odstíněných prezentů *yrà, ėsti, būna, būva* ‘je, bývá’ s jediným préteritem *būvo* ‘byl’ a jediným infinitívem *bū-ti* ‘být’.

- Kmen může mít bohatou vnitřní strukturu. Ta u litevského jména nijak neinteraguje se strukturou koncovky, kdežto u slovesa může morfová struktura kmene podstatně ovlivnit výběr koncovkových alomorfů.¹⁶

¹⁵ Pro litevštinu to znamená pouze popsat morfologii zvrtné příklonky a modálně-temporálních upřesnění predikativů, což oboje přesouváme do navazujícího svazku.

¹⁶ Cf. *dúod-ie-si* ‘dáváš se’ (přesvědčit) vs. *pa-si-dúod-i* ‘vzdáváš se’ (nepříteli), kde výskyt předpřehlého morfu změnil postavení zvrtného morfu a následně též podobu koncovky.

- Zatímco litevské sloveso využívá tří samostatných kmenových morfů, často výrazně odlišných, byť jsou vždy morfonologicky provázané, litevské jméno vystačí s kmenovým morfem jediným. Kmen litevského jména vůbec nezná vokalický alomorfismus obdobný českému *kůň* ↔ *koň-*, *lev-* ↔ *lv-*, *vrán-* ↔ *vran-*, *lišk-* ↔ *lišek-*. Stejnou stabilitu nalzáme i uvnitř jednotlivých kmenů slovesných, pouze v neosobě futúra dochází pod přízvukem ke krácení či metatonii kmenové slabiky, sc. *bū-s-į-u* ‘budu’ vs. *bū-s-∅* ‘bude’ (krácení), *kūr-s-į-u* ‘vytvořím’ vs. *kuř-s-∅* ‘vytvoří’ (metatonie), cf. II/3.4.3. Konsonantický alomorfismus jmenného kmene i jednotlivých kmenů slovesných tak souvisí jedine s palatalizací kmenové finály.
- Jinak ke kmenovému alomorfismu dochází už jen u jednoho dobře charakterizovatelného typu substantív (*vand-uō* ↔ *vánd-en-į*, cf. III/3.4) a u některých participií (cf. II/3.2).
- Nulová koncovka se v deklinaci uplatňuje pouze ve vokativu expresivně pojatých jmen vlastních,¹⁷ v konjugaci pak nulovou koncovku najdeme pouze ve spojení s některými příznakovými kmenovými rozšířeními, specifickými pro jistý čas či způsob.¹⁸

2.3.2 Kmenový supletivismu, tedy případ, v litevštině velmi vzácný, kdy různé kmene – at’ již morfologicky propojené či nikoliv – obsluhují stejnou lexikální jednotku, je nutno důsledně odlišovat od případů obrácené asymetrie, kdy týž kmen obsluhuje několik lexikálních jednotek, vždy morfologicky provázaných. Takový jev je v litevštině překvapivě častý, cf. *kalb-à* ‘řeč’ ↔ *kalb-ūs* ‘řečný’, *būd-i* ‘bdí’ ↔ *būd-o* ‘probudil se’. Vidíme, že totožnost lexikální jednotky nelze vázat pouze na její morf kmenový. Onu totožnost zaručuje až spojení kmene s paradigmatickým typem, specifickým souborem morfů koncovkových: teprve v tomto spojení platí jazyková charakterologie litevštiny podaná v předchozí části.

2.3.3 Formální morfologii litevského jména, podstatného i přídavného, stačí popisovat ze strany koncovek: kmen se při flexi nemění. Formální morfologii litevského slovesa musíme popisovat souběžně ze strany koncovek i kmene. V obou případech popíšeme individuální formální paradigma konkrétní lexikální jednotky jako konkatenaci morfu lexikálního (kmene) a morfu gramatického (koncovky) – v tomto pořadí. K tomu je zapotřebí dát pravidla pro sřetězování (mor)fonémů a pro interakci (morfo)prosodémů: morf je segment fonématicko-prosodematický. Pravidla pro sřetězování jsou jednoduchá, pravidla pro interakci morfologicky relevantních prosodických vlastností jsou naopak velmi složitá.

2.4 Morfosyntaktické vymezení větných členů a slovních druhů

Předpokladem pro formální paradigma je paradigma kategoriální. To jsme v oddílu 2.0 definovali jako strukturovaný soubor gramatických sémát, jež se mohou vzájemně obměňovat ve spojení s jakýmkoliv lexikálním sémátem z jisté morfosyntaktické třídy. Co jsou ony morfosyntaktické třídy? Způsob, jímž v této teorii rozřídíme lexikální jednotky na «slovní dru-

¹⁷ Cf. *Jōn-as* ‘Jan/Honza’ → *Jōn-ai* ‘Jene/Honzo’ vs. *Jon-į-ūk-as* ‘Jenda/Honzík’ → *Jon-į-ūk-∅* ‘Jendo/Honzíku’.

¹⁸ Cf. *eī-s-∅* ‘půjde’, *eī-k-∅* ‘jdi’, kde *-s-* i *-k-* jsou specifická kmenotvorná rozšíření.

hy». Princip je čistě formální: sdružujeme lexikální jednotky, jež jsou morfologicky disponovány pro jistou syntaktickou roli, tedy pro jednotlivé «větné členy». V našem výkladu zavádíme slovní druhy i větné členy postupně a souběžně.

2.4.1 Záměr, jež jsme právě vyslovili, musíme upřesnit. Nejdříve připomeňme, že obojí třídění, na slovní druhy i na větné členy, postihuje lexikální jednotky, ne však všechny takové, jaké nacházíme ve slovníku: lexikální je pro nás pouze pojmenovávací jednotka plnovýznamová, schopná samostatně vstupovat do větných vztahů. Obojí třídění lze navíc z jednotek lexikálních, jež jsou vymezeny systémovou minimálností, rozšířit na obecné jednotky pojmenovávací, jež samy mohou mít složitou vnitřní strukturu, obsahující mnoho lexikálních jednotek. Při tomto rozšíření se zásadně uplatňuje SUBSTITUCE uchovávající morfosyntaktické větné vztahy.

Nepřekvapí, že morfosyntaktickou třídou, slovním druhem, bude například «substantívum». Již při rozboru pojmenovávacích jednotek jsme upozornili na skutečnost (část 2.1.1, pozn. 5), že v české větě *Jeho notorickému «Hele, kámo, půjč mi stovku, já ti ji fakt vrátím» už nikdo z nás nevěnoval pozornost* vystupuje citovaný výrok jako substantívum ve zcela konkrétním pádu, daném rekcí slovesa *věnoval*, a že toto substantívum lze rozvíjet přívlastkem, zde *jeho notorickému*, přičemž se jasně projevují i kategorie čísla a rodu. Citovaný výrok *«Hele, kámo, půjč mi stovku, já ti ji fakt vrátím»* je substantívem proto, že jej lze v této větě substituovat lexikálními jednotkami, u jakých morfologickou dispozicí pro syntaktické role předvedeme snáze, cf. *Jeho notorickému škemrání už nikdo z nás nevěnoval pozornost*. Stejnou cestou dokážeme, že citovaný výrok je větným členem «předmět».

2.4.2 Větný člen definujeme rekurentně:

- 1° Lexikální jednotka zapojená do vztahů větné závislosti je větný člen.
- 2° Větný člen rozvitý ve větě vztahem závislosti je větný člen.
- 3° Větný člen rozšířený ve větě vztahem koordinace je větný člen.
- 4° Jazykový výraz nahrazující ve větě kterýkoliv její větný člen, zachovávaje přitom závislostní vztahy výchozí věty, je větný člen.
- 5° Nic není větný člen, než co vzniklo konečným počtem kroků 1° až 4°.

Druhy větných členů upřesníme vzápětí. Jistě můžeme očekávat, že větným členem bude například «podmět». V poznámce 4 části 2.1.1 jsme upozorňovali, že různé složité podměty mohou všechny rovnocenně vystupovat jako pojmenovávací jednotky.

Upřesněme, že v příkladech tam uváděných je lexikální jednotka *kamarádi* ve větě *Kamarádi jeli na vodu* větným členem ve smyslu bodu 1°, výraz *Jirkovi kamarádi* ve větě *Jirkovi kamarádi jeli na vodu* je větným členem ve smyslu bodu 2°, výraz *Jirka a jeho kamarádi* ve větě *Jirka a jeho kamarádi jeli na vodu* je větným členem ve smyslu bodu 3°. Větný člen ve smyslu bodu 4°, trochu jiný než přímý citát rozebíraný výše (2.4.1), nám doloží třeba věta *Že Jirka a jeho kamarádi odjeli na vodu, aniž doma o tom řekli, všechny rodiče velice rozzlobilo*, kde výraz *Jirka a jeho kamarádi odjeli na vodu, aniž doma o tom řekli* substituuje větný člen jako *jejich jednání*, cf. *Jejich jednání všechny rodiče velice rozzlobilo*.

Čím se vůbec liší větný člen od pojmenovávací jednotky? Především aktuálností oproti potenciálnosti: pojmenovávací jednotka je schopna vstupovat do větných vztahů, větný člen je dán větným vztahem. Dále šíří větných vztahů, k nimž se odvolávají: větný člen je dán jediným

syntagmatickým vztahem, závislostí, pojmenovávací jednotka je schopna vstoupit též do syntagmatického vztahu koordinace a pouze ona se účastní i větných vztahů paradigmatických.

2.4.3 Větné členy zavedeme morfosyntakticky, to znamená s odvoláním na morfologické projevy syntaktické závislosti. Je-li syntaktická závislost uchopena jako obecný vztah rozvíjení (nadřazené, nezávislé je rozvíjeno podřazeným, závislým), pak morfologické projevy závislosti chápeme takto: závislost ve vztahu KONGRUENCE se projevuje současným výskytem jistých morfologických rysů u obou členů vazby, přičemž ony rysy se u obou členů vyskytují v důsledku toho, že jsou navzájem spojeny závislostní vazbou; závislost ve vztahu REKCE se projevuje výskytem jistých morfologických rysů u členu závislého, přičemž ony rysy se u něho vyskytují v důsledku toho, že je s nadřazeným členem spojen závislostní vazbou; závislost VOLNÁ se neprojevuje žádným morfologickým příznakem ani u jednoho ze členů, takže závislost lze prokázat jen kritériem vypustitelnosti.¹⁹ Za těchto předpokladů lze v několika postupných krocích zavést všechny potřebné větné členy a slovní druhy:

- 1° PREDIKÁT je větný člen stojící na vrcholu závislostní hierarchie věty.²⁰
- 2° PODMĚT, PŘEDMĚT, PŘÍSLOVEČNÉ URČENÍ jsou větné členy bezprostředně závislé na predikátu ve vztahu kongruence (podmět), rekce (předmět) a volné závislosti (přísluvečné určení).
- 3° VERBUM, SVBSTANTIVUM, ADVERBIVUM jsou slovní druhy, tedy třídy lexikálních jednotek morfologicky zvlášť disponovaných pro syntaktické role predikátu (verbum), podmětu a předmětu ve vzájemném protikladu (substantívum) a přísluvečného určení (adverbium).
- 4° PŘÍVLASTEK je větný člen rozvíjející substantívum v jakékoliv jeho syntaktické roli.²¹
- 5° ADIECTIVUM je slovní druh, třída lexikálních jednotek morfologicky zvlášť disponovaných pro roli přívlastku kongruentního (na rozdíl od přívlastku rekčního i volné závislého).

2.4.4 Pro potřeby výkladu formální morfologie se zde můžeme zastavit. Více slovních druhů v naší teorii nepotřebujeme, ani nezavádíme. Co se tradičně označuje za «zájmena» a «číslovky», budou pro nás substantiva a adjektiva (někdy dokonce i adverbia) se zvláštní lexikální sémantikou, jež navíc podléhají jistým syntaktickým omezením.

¹⁹ Matematicky lze uvažovat též o vztahu obrácené rekce, kdy by se skutečnost syntaktické vazby morfologicky projevovala u členu nadřazeného. Za příklad by bylo možné uvést hebrejský status cōnstructus. Pro flektivní indoevropské jazyky, o kterých zde v různém rozsahu uvažujeme (litevština, čeština, latina), však takový syntaktický vztah zavádět nepotřebujeme, protože se v nich neuplatňuje.

²⁰ K tomuto vymezení potřebujeme pouze hierarchii závislosti. Předpokládáme, že hierarchický vrchol je ve větě jen jeden.

²¹ I zde rozlišujeme závislost kongruenční, rekční a volnou. Tradiční gramatika příliš zdůrazňuje přívlastek shodný, kongruentní, a vše ostatní hodnotí jako jeden přívlastek neshodný, inkongruentní. Přitom lze vidět případy rekční, kdy závislost na substantívu vnucuje přívlastku právě jeden konkrétní tvar, třeba nominativ pojmenovávací, cf. *Přijede zítra rychlíkem Fryderyk Chopin; Zaujala svým provedením sonáty Měsíční svit*, či genitiv obecného vztahu, cf. *Nahrál souhrnná nokturna Fryderyka Chopina; Zaměřila se na díla Mozarta a Beethovena*, a případy závislosti volné, bez morfologických projevů, cf. *Slyšeli jsme Brittenův klavírní koncert pro levou ruku; Dávali Mahlerovu Píseň o zemi*.

Nezavádíme slovní druhy «předložka» ani «spojka», přestože jde o reálné morfy, které plní jisté gramatické funkce a mají na morfématické rovině zvláštní sémata, protože je nepokládáme za prostředky lexikální, ale pouze usouvzažňovací. Nezavádíme slovní druhy «částice» ani «citoslovce». Jazykové jevy běžně označované za částice zařazujeme do oddílu větné modalities. Jazykové jevy zařazované pod citoslovce zpracováváme různým způsobem, často jako ekvivalenty predikátu. Systémovému popisu všech takových morfů se věnujeme v navazujícím druhém svazku.

2.4.5 V programu formální morfologie teď už zbývá pouze ujasnit si, v čem spočívá morfologická dispozice slovesa pro syntaktickou roli predikátu, v čem dispozice substantiva pro role subjektu a objektu. Právě těmito otázkami otevřeme v tomto svazku knihy II (sloveso) a III (jméno).²² Zatím však ještě zůstaneme u teoretických souvislostí předvedeného aparátu.

2.5 *Odbočka. Syntaktická závislost a její morfologické projevy*

Větné členy i slovní druhy jsme zavedli s ohledem na morfologické projevy syntaktických vztahů. Morfologické projevy syntaktické závislosti – kongruenci, rekcii, volnou závislost – jsme jasně vymezili, samu syntaktickou závislost nikoliv.

2.5.1 Připomeňme nejprve, že pojmy «syntax» i «morfologie» v této práci platí za obecně lingvistické, nevázané na žádnou konkrétní teorii. Naopak pojmy «tektogramatika» (uchopení roviny významové) a «fenogramatika» (uchopení roviny větněčlenské) jsou vázány na teorii funkčně generativního popisu. V obecných úvahách syntaktických (omezíme se na domácí tradici, bohatou a podnětnou)²³ se nejprve rozlišují syntaktické vztahy vnější, vedoucí mimo větu, a vnitřní, zůstávající uvnitř věty, přičemž se ještě vyděluje vsuvka coby svého druhu vnější vztah zanesený dovnitř věty. U vnitřních vztahů, jež představují vlastní předmět syntaxe, se rozlišuje přiřazení (koordinace, apozice) a závislost, závislost pak lze dále dělit na determinaci a predikaci.

I v této práci bude závislost zvláštním případem vnitřních syntaktických vztahů větných, odlišným od jasně vnitřního vztahu koordinace, jenž jednoznačně vede na větné členy, i od ambivalentního vztahu apozice, jenž vytváří vsuvku vázanou na větný člen. Predikaci a determinaci jako zvláštní druhy závislosti však rozlišovat nebudeme.

2.5.2 Předpokládejme, že máme apriorní porozumění pro větu, tedy že jsme schopni určit, co je a co není věta. Na větu budeme pohlížet jako na «pole syntaktických vztahů». Jde o VZTAHY mezi pojmenovávacími jednotkami, což jsou pro nás výlučně jednotky plnovýznamové, a speciálně o vztahy mezi jednotkami lexikálními, tedy pojmenovávacími systémově minimálními. SYNTAKTICKÉ jsou ony vztahy proto, že se týkají jednotek různých (lze totiž uvažovat i o vztahu jednotky k sobě samé, odlišené nějakým jazykově systémovým aspek-

²² Morfologickou dispozici adverbia pro roli příslovečného určení vyložíme až v navazujícím svazku, zároveň se systémem předložek a zvláštních lokálových pádů litevského jména.

²³ Za neutrální pozadí pokládáme aparát Šmilauerovy (1947) *Novočeské skladby*, aparát zde předváděný hojně čerpá z podnětů Hausenblasových (1958) a Trostových (1962).

tem). Pojem POLE nakonec dodává, že jde o strukturu souvislou (uvnitř věty lze od libovolné lexikální jednotky přes syntaktické vztahy přejít k libovolné jiné jednotce) a uzavřenou (pohybujeme-li se po síti syntaktických vztahů, po konečném počtu kroků projdeme všemi lexikálními jednotkami věty).

Prohlásil-li jsem výše, že nebudeme rozlišovat syntaktickou závislost predikační a determiniční, pak proto, že pojem predikace povýšíme a právě jím odlišíme «pravou» větu od «pouhého» syntagmatu, jež je samozřejmě též polem syntaktických vztahů. Predikace sama o sobě je schopna utvořit větu bez dalších syntaktických vztahů.

Neplatí to pouze pro uerba meteorologica jako *prší, svítá*. I od sloves, jež u sebe běžně mají konatelské doplnění, můžeme vytvořit predikace bez konatele, cf. *Ticho, natáčí se; Dost řeči, jde se na věc*. Že výrazy *natáčí se*, či *jde se* samy o sobě dokáží vytvořit větu, dokládají výpovědi jako *Co se děje? — Natáčí se nebo Budem ještě čekat? — Ne, jde se*. Právě v tomto ohledu je predikace součástí předporozumění pro větu. Doplnění *my*, jež může být vyjádřeno pouze tvarem *jdeme*, je pak závislým doplněním predikátu *jde se* (přechod *jde se* → *jdeme* je projevem kongruence, zvláštního druhu závislosti), stejně jako je jako závislým doplněním *věc* ve větě *jde se na věc*.

Další větné členy chápeme tak, že jsou – bezprostředně nebo zprostředkovaně – závislé na predikátu, jak to ostatně vyplývá z jejich definice podané v části 2.4.3.

2.5.3 Když logický tok právě objasněného předporozumění obrátíme, dostaneme operativní kritérium vypustitelnosti, jímž lze syntaktickou závislost prokazovat a stanovovat.²⁴ Spočívá v tom, že z dané věty vypouštíme různé lexikální jednotky v ní obsažené a prověřujeme, zda zbylý výraz zůstane či nezůstane větou. (Pokud si syntaktický vztah, jenž byl tímto vypuštěním zrušen, vynucoval jisté specifické morfologické projevy, připouštíme ve zbylém výrazu dodatečnou úpravu těchto morfologických projevů.) Jednotka, již lze vypustit, aniž se ztratí větový charakter vyšetřované věty, leží na konci jisté větve v hierarchii syntaktické závislosti. Tuto jednotku z věty vypustíme (ve větě provedeme případnou úpravu ve smyslu poznámky v předchozí závorce) a z nové věty zkusíme vypustit další lexikální jednotku. Takto od postupně vypouštěných konců sestavíme jednotlivé větve závislostní hierarchie výchozí věty.

Kritéria právě popsaného používá teorie funkčně generativního popisu ke stanovování větné závislosti pro popis věty na rovině tektogramatické. Na rovině fenogramatické mohou být některé závislostní vztahy pozměněny.

Příkladem bud' teč zvláštnosti ve vazbách číslovkových. Ve větách *přednášel čtyřem studentům* a *přednášel pěti studentům* si jsou obě číselná doplnění syntaktickým vztahem i morfologickými projevy rovnocenná, ve větách *na přednášku mu přišli čtyři studenti* a *na přednášku mu přišlo pět studentů* si obě číselná doplnění jsou rovna pouze obecným syntaktickým vztahem, ne však jeho morfologickými projevy.²⁵

²⁴ Jde o přechod od fáse intuitivní k fazi deduktivní, o němž jsme mluvili v části 1.2.2 předchozí kapitoly (viz tamtéž zvláště poznámku č. 9).

²⁵ Rozdíl v morfologických projevech je zřejmý: *čtyři* se chová jako závislostně nižší shodný přívlástek (*přišli čtyři studenti* ≡ *přišli další studenti*), kdežto *pět* jako závislostně vyšší substantívum vynucující si genitivní rekcii (*přišlo pět studentů* ≡ *přišly zástupy studentů* ≡ *přišly zástupy*). Syntaktickou rovnost číslovek však prokážeme tím, že z obou vět druhé dvojice lze číselné doplnění vypustit a zbylý výraz *na přednášku mu přišli studenti* (při vypouštění číslovky *pět* upravíme zvláštní morfologické projevy, jež si ona ve vazbě vynucovala) zůstává větou, dobře uplatnitelnou ve výpovědní situaci jako *Je pravda, že přednášel pro prázdný sál? — Ne, na přednášku mu přišli studenti* (ne však doktorandi,

2.5.4 Ve výkladu zde předváděném s výslovným rozlišením tekto- a feno-gramatiky nepracujeme. Ne že bychom onen rozdíl neuznávali, či pokládali za málo důležitý. Právě naopak. Uvědomujeme si, že popis adekvátní jeho významu by zabral příliš mnoho prostoru a většinu z vyloženého aparátu bychom v dalším stejně nepoužili. Omezíme se proto na neutrální formulaci, že morfologické projevy syntaktické závislosti se nemusí vždy shodovat s touto podobou syntaktické závislosti, jakou dokážeme stanovit kritériem vypustitelnosti. Čistě závislostní popis syntaktických vztahů, operující pouze s předporozuměním pro větu (kteréžto předporozumění se opírá o pojem predikace), umístíme na výchozí rovinu větných funkcí, popis syntaktických vztahů, opřený o morfologické projevy, umístíme na rovinu následující coby formy k výchozím funkcím. Konkrétní podobu zápisu neuvádím. Je nicméně jasné, že ani větné členy, ani slovní druhy nemohou být záležitostmi tektogramatickou.

V «čistě» syntaktickém uchopení větné závislosti, tak jak je zde předvádím (2.5.2), hraje zásadní roli úvaha o vypustitelnosti konatele slovesného děje, cf. *jdeme* → *jde se*; *natáčeji* → *natáčí se*. Mí učitelé by jistě namítli, že takové vypuštění konatele je pouze fenogramatické, že tektogramaticky je konatel stále přítomný ve valenčním rámci slovesa a nabývá zvláštní podoby všeobecného konatele «vágně lidského». Dívám se na věc jinak. Plně souhlasím, že lexikální jednotka je v abstraktním systému jazyka adekvátně zachycena teprve tehdy, když k ní uvedeme i schéma jejích standardních doplnění. Právě k tomu ve významovém zápisu slouží valenční rámec. Uchopuje se jím jevová skutečnost, že textový výskyt dané jednotky nás motivuje hledat jisté jednotky další. Deagentní vyjádření slovesného děje v této souvislosti chápou jako systémově podané sdělení, že v daném případě se doplnění konatele hledat nemá. Z technického hlediska to znamená oddělovat valenční rámce od popisu věty: valenční rámec představuje potenciál vztahového zázemí izolované lexikální jednotky, věta onen potenciál aktualizuje, přičemž některé položky může i nenaplnit. V konkrétních textech (vlastně už ve standardních vzorcích výpovědního uplatnění věty) pak působí nepříznakové společensko-kulturní normy s širokou platností, jež vedou na standardní textovou interpretaci toho, že běžně předpokládané doplnění chybí.²⁶

2.5.5 Vidíme, že úvahy o předpokladech morfologického paradigmatu vyústily ve velkou skicu větné syntaxe. A protože nutně zůstane u skicy, lze se ptát, zda je tato výkladová odbočka pedagogicky na místě. Jsem přesvědčen, že ano. Morfologii nelze vykládat bez syntaxe. Nedostává-li se mi sil a prostředků k tomu, abych jedním záběrem vyložil celý systém jazyka, cítím povinnost čtenáře přesvědčit alespoň o tom, že o syntaktických souvislostech morfologie vím a že mám jasnou představu, jak se k nim postavit.

2.6 Lexikálně-gramatické třídění morfémů

Po vyjasnění potřebných systémových souvislostí se vracíme k vlastnímu úkolu formální morfologie: utřídit morfémy ze systému daného (zde litevského) jazyka tak, aby je spojoval obsah «lexikální» a rozlišoval obsah «gramatický».

---

pro něž byla určena). Zato výraz vzniklý vypuštěním lexikální jednotky *studenti* větou nebude: výpovědi *Na přednášku mu přišli čtyři* stejně jako *Na přednášku mu jich přišlo pět* (zde povinně s deiktickým výrazem *jich*) jsou interpretovatelné pouze jako aktuální elipsy počítaného výrazu.

²⁶ Věřím, že v tomto duchu lze reinterpretovat celý – velmi elegantní – výklad všeobecných doplnění, zvláště agentních a patientních, jaký podává Panevová (1980, 1984).

2.6.1 Definiční obor takto popisovaných morfémů, a tedy i výsledná struktúra jejich gramatických obsahů jsou vázány na slovní druh zkoumané lexikální jednotky. Slovní druhy vymezujeme morfologickou dispozicí pro jisté syntaktické role (= větné členy). Uvědomme si, že při tomto vymezení mohou slovní druhy vypadat jinak, než jak se o nich běžně mluví; mohou být užší i širší. Zúžení postihne především slovní druh «sloveso». Naše definice totiž pokrývá pouze to, čemu se říká uerbum finitum: infinitív není pro predikaci morfologicky disponován, participium je sporné.²⁷ Rozšíření se týká podstatných i přídavných jmen: vedle přímé substantivizace adjektiv známe i přímou adjektivizaci substantiv.²⁸

Zavedeme proto dvojí lexikálně-gramatické uspořádání morfémů. Morfosyntaktická TRÍDA bude vymezení slovního druhu ve smyslu oddílu 2.4, tedy soubor lexikálních jednotek morfologicky dobře disponovaných pro jistou syntaktickou roli. Uvnitř třídy si lexikální jednotka jasně drží svou totožnost (ve smyslu oddílu 2.1). Lexikálně-gramatický OKRUH bude představovat uskupení lexikálních jednotek, jež různým způsobem přesahuje slovnědruhovou třídu. Okruhy zavádíme ad hoc, snažíme se podchytit skutečnost, že systém daného jazyka umožňuje soustavné přecházení mezi třídami či soustavné vybočování ze třídy. Jednotlivé okruhy nebudou mít mezi sebou společného víc než název okruh.

Okruh VERBUM, jemuž je věnována II. kniha této práce, přesahuje uerbum finitum vymezené vzhledem k syntaktické roli predikátu. Umožňuje mluvit též o infinitivu (jenž v litevštině primárně obsluhuje příslovečné určení zřetele ke slovesnému ději) a dalších tvarech infinitivní skupiny (supinum, būdinys), jakož i o participiu, v litevštině nesmírně hojném, jež vyjadřuje koordinovanou predikaci v různé (též ovšem nulové) míře propojenou se syntaktickou rolí shodného přívlastku. Okruh uerbum je postaven na povědomí lexikální totožnosti, jež překračuje naše morfosyntaktické lexikální jednotky.

Okruh NOMEN, jemuž je věnována kniha III, nestaví na blízkosti lexikální, nýbrž gramatické. Spojuje lexikální třídy substantivum a adjektivum, k nim přibírá i soubor participií, jež zároveň patří do okruhu slovesa. Spojení se primárně opírá o kategorii pádu, jež je schopna vyjádřit – při vzájemném odlišení – predikátová doplnění podmětná i předmětná (což je definice substantiva). Tato pádová kategorie se přenáší i na adjektiva a participia v postavení kongruentního atributu, což na druhou stranu usnadňuje jejich substantivizaci.

Více okruhů v tomto svazku nezavádíme. Vzdor svému exponovanému postavení v názvech následujících knih neoznačují okruhy slovesa a jména žádný výkladový konstrukt, nýbrž odkazují k tradičním souborům jazykového materiálu, v nichž budeme rozdělovat a vydělovat podle explicitní metodologie. V navazujícím svazku nahradíme okruhy výkladovým aparátem morfologických transformací.

²⁷ Že v češtině lze kondicionálně druhotně nahradit infinitivem, cf. *vědět to dřív, zařídil jsem se jinak, nestačí*; participiální predikaci najdeme v češtině v přechodníku, cf. *dozvěděl se to předem, zařídil jsem se podle potřeby*, a přívlastku, cf. *lidé vystupující z vlaku se na nástupišti přetlačovali s těmi, kdo do vlaku nastupovali*, což oboje vyhodnocujeme jako výsledek transformace původně samostatných predikací (jež měly uerbum finitum, cf. *dozvěděl jsem se to předem; lidé vystupovali z vlaku*) na pouhé závislé členy jiné věty s jinou, nyní hlavní predikací.

²⁸ «Přímý» zde znamená bez morfologické transpozice. Substantivizace adjektiv je notorická, cf. *dáš si portské nebo šampaňské?*. Adjektivní uplatnění substantiva najdeme ve větách jako *byl to takovej chlap bačkora; a já tomu klukovi uličníkovi povídám...*, kde *bačkora* i *uličník* vystupují jako kongruentní přívlastky shodující se v pádě i čísle (cf. *jsou to samí chlapi bačkory; a já těm klukům uličníkům povídám...*), ba usilující i o shodu v rodě, ať již slovtvorným přechýlením, cf. *a já ty holce uličnici povídám...*, nebo paradigmatickou konversí, cf. *jsou to taková chlapi bačkorové*.

2.6.2 Kategoriální paradigma předepisuje jednotnou strukturu gramatického obsahu společnou pro celou morfosyntaktickou třídu lexikálních jednotek. Formální paradigmata podáváme samostatně pro každou lexikální jednotku zvlášť, a to jako soubor tvarů, jimiž se u oné jednotky projevují různé funkce větného usouvzažnění, jež předepisuje paradigma kategoriální.

Uvedená definice je značně neúsporná: požaduje tolik paradigmat, kolik je lexikálních jednotek. Využijeme zvláštní charakterologie litevského jazyka (cf. 2.2-3) a popis jazyka si zestručníme tím, že sáhneme po paradigmatických typech, jakýchsi inventářích koncokových morfů, specifických nositelů proměnlivých «gramatických» významů, jež lze připínat k morfu kmenovému, specifickému nositeli stálého významu «lexikálního». Vedle paradigmatických typů samozřejmě potřebujeme i pravidla popisující fonématicko-prosodematické procesy, jež provázejí spojení morfu kmenového s koncokovým.

Empiricky víme, že ve flektivních jazycích běžně dochází k asymetriím, kdy jednu morfématickou funkci obsluhuje víc morfonologických forem (synonymie), či jedna forma obsluhuje vícero funkcí (homonymie). Jak takový jev zapracovat do soustavy formálních paradigmat? Uvidíme, že homonymie je v litevské flexi krajně vzácná, takže vzhledem k ní není třeba nic podnikat. Naopak synonymie je rozšířená do té míry, že prakticky každá lexikální jednotka by mohla mít formálních paradigmat několik. Na tu se naopak připravit musíme. Lze-li synonymní morfy popsat jako výsledek pravidelné transformace jiných morfů, stačí zavést paradigmata pouze s výchozími, «předtransformačními» podobami morfů a doplnit k nim mechanismus transformace.

Názorným příkladem je troncace koncovek. Sotva by nám přišlo na mysl zavádět zvlášť paradigmata s koncokami plnými a zkrácenými, neřku-li paradigmata s různým poměrem plných a zkrácených koncovek. Stačí k paradigmátům o pouze plných koncokách dodat mechanismus troncace.

Nejsou-li synonymní morfy navzájem odvoditelné, volíme mezi dvěma přístupy: zaváděním «individuálních» paradigmatických typů pro jednotlivé lexikální jednotky a zaváděním «rozkolísaných» paradigmatických typů pro větší soubory lexikálních jednotek. První přístup se hodí tehdy, když z inventáře synonymních morfů gramatických jedna lexikální jednotka k sobě pravidelně přibírá jeden člen a jiná stejně pravidelně jiný, druhý přístup pak tehdy, když táž lexikální jednotka u sebe v téže morfématické funkci připouští různé morfy.²⁹ Rozkolísanost můžeme «esteticky» vylepšit tím, že zavedeme několik paradigmatických typů, jež se budou lišit jen v některých položkách (případně v jediné), a prohlásíme, že lexikální jednotky z té a té skupiny lze ohýbat podle libovolného z nich. Podle uvážení budeme v této práci používat obou přístupů.

²⁹ Vhodnost, na niž odkazujeme, spočívá v «eleganci», s níž při popisu jazykového systému rozložíme morfologický jev mezi lexikon a gramatiku. Zmíněná elegance je «ekonomická»: oceňuje se úspornost v objemu použitého popisného aparátu.